

№ 1
2013

Орга

Орга **№ 1. 2013**

Пачхьалкхан бюджетан учреждени
«Литературин-исбаьхьаллин журнал «ОРГА»

Арадолу 1958 шарахь дуьйна

Шен ненан мотт халкъо,
Сий ойбуш, Илашбахь,
Цу халкъан паргIато
Цхьаммо а хьошур яц.

Мамакаев Мохьмад

сайтaи: www.orga-journal.ru
chenetbook.info

эл. почта: orgagroz@mail.ru

Кобрта редактор –
Минкаилов
Эльбрус Салаудыевич

Редакцин кхеташо:

Алиева Зарина
Бурчаев Хьаьлим
Мамакаев Эдуард
Сумбулатов Дени
Цуруев Шарип
Шамсудинов Бувайсар

Журнал диллинарг:

Нохчийн Республикин къоман по-
литикин а, зорбанан а, хаамийн а Ми-
нистерство

364051 НР, Сольжа-Гала,
В. Маяковскийн урам, 92

Журнал баттахь цкъа
арадолу

Редакце схьалушйолу произведенеш
зорбатогьхна хила еза. Журнала тIе ца тоь-
хначу произведенийн маххадор а, уьш ав-
торшка юхаялар а редакцино шена тIе ца
лоцу.

Суйрташ даьхнарш:
Минкаилов Э., Хаджимагоматов М., Шав-
халова А.

Редакцин адрес: 364051 Нохчийн Республика, Сольжа-Гала, В. Маяковскийн урам, 92.
Зорбатоба дIаделла 25. 01. 2013 ш. Арахеца куьг яздина 28. 01. 2013 ш.

ЧУЛАЦАМ

ПРОЗА

ДАДАШЕВ Иабдул	
Юхадерзар. <i>Романан дакъош</i>	3
МИНКАЙЛОВ Эльбрус	
Цақхачар. «Ма бежа бара и некъ» повестан кийсиг.	20
ДАШАЕВ Шағрани	
Ломахъ. <i>Дийцар</i>	23
САРАЛИЕВА Табарак	
Вайл гІаьхъа хІун дуйсу даха... <i>Дийцар</i>	26

ЮБИЛЕЙ

ЦУРУЕВ Шарипан – 50 шо.	30
------------------------------	----

ПОЭЗИ

ЦУРУЕВ Шарип	
Нохчийн мотг. <i>Стихаи</i>	32
ШАМСАДОВ Муса	
Сан ирсан мукъам. <i>Стихаи</i>	37
МАТАГОВ Исхан	
Даймахке. <i>Стихаи</i>	41

ДРАМАТУРГИ

АХМАДОВ Муса	
Со сайн даьхнин лай ву. Исрапиан керла леламаш. <i>Пьесаи</i>	45

ГОЧДАРШ

ПАВЛЕНКО Петр	
Кавказан повесть. <i>Повесть. Гочийнарг Бурчаев Хъаьлим</i>	53

КРИТИКА А, БИБЛИОГРАФИ А

ДЖАМБЕКОВ Шағрани	
Ахмадов Мусан «ТулгІе юхакхачале...» дийцарехъ нохчийн къоман оздангаллин мехаллаша дІалоцу меттиг. <i>Статья</i>	72

ШУН КНИГИЙН ТЕРХИ ТІЕ

АЛИЕВА Зарина	
Дикаев Мохъмад. Сан дай баьхна латта. Аннотаци.	78

ХИЛАМАШ А, ХААМАШ А

МАХМАЕВА Малика	
«Зорбанан цІа» чохъ схъайиллина журналистикин музей.	80

Проза

ДАДАШЕВ Абдулла

Юхадерзар
(романан даъош)

VII-г1а корта

Ца дуьйшу девнаш

Шовхалан къахъега дийзира, дех йисна кертков юха шайн долаяккха г1ерташ. Девнаша, догъэтЮш, г1елвинера. Денна бохург санна, хезаш дара девне буьйлуш, харцо ца лалуш хуьлуш долчу зуламех. Шовхала, беа мах луш, хала юхадерзийра шен дех йисна керт. «Пятиэтажкера» шен вежарий, нана, зуда а дабигира Шовхала. Доккха са а даьккхина, ког хецна буьйса яьккхир цхъана хенахъ дас йинчу х1усамехъ.

Хинца оьшург болх бара. Институте ваха кечамбан безаш Ваха а вара. Болх хъехош, сагатдеш лелаш Пацу а вара.

Шовхал кхуза вахнера Грозненски горкоме. Цкъа вахча, партийни учете д1ахЮтта, т1аккха дуьйцуру ду вай балхах дерг аьлла, ваййтира. Шолг1а вахча, ладуг1уш хир ду, элира. Кхозлаг1а вахча, «хьо виц ца велла, цкъачунна дан х1ума дац», элира.

Партин обкоме вахале, цигахъ аьндерг хууш, лахарчу инстанцешкахула чекхвала сацамбина вара Шовхал. Тахана г1алин да волчу кхача дагахъ вара иза. Кхул хьалха а хиллера иза г1алин Советехъ, амма, адамаш дукха долуш, цигахъ де даьа а ца лиьна, ца веанера. Ткъа х1инца, Буксинна т1е ца кхочуш Ийр вац ша аьлла, сацамбина вара.

Соблжин т1ех ваьлла, г1алин Совет йолчухъа вирзира Шовхал. Геннара бевзира цунна х1окху деношкахъ кхузахъ тосабелла нах. Оьг1азе дара цара вовшашлахъ ден къамелаш. «Юха а ца дина-кх церан г1уллакх» – дагадеара Шовхална. Цара г1алин дена т1екхоьхьург, церан дехарш гина вара иза. Цхъана дийнахъ цара дийцинера кхунна шаьш лелориг. Цхъаь, прописка ца хилча балха д1а ца оьцуш, и яхъара бохуш, дехарш деш, денна бохург санна, кхуза оьхуш вара, важа, чохъ Iен меттиг йоцуш, тишделла, тесна лаьттина ца меттахЮтто

гПирсаца гПо дахъара бохуш, дехарш деш вара, важа, шен кертахъ, схъагарехъ, тПом болуш йина ДОТ дАяккхийтахъара бохуш, дехарш деш вара. Я церан а, я кхечеран а дехарш кхузахъ тергалдеш стаг вацара. Дечу хатгарна лушдолу жоп ца ваьлла дара. Иза а, корта хъала а ца таЮш, луш дара адамиин хъашташ кхочушдан охъаховшийначу наха.

ГПалин Советан неАрна генадоццуш доккхачу диттан ИндагГехъ лаьттара къамелаш деш нах.

Дуьхъара вевзаш Шовхал тАмехъ хиллачех вуйла хиъна боцу и нах, мелла а дозаллица бАьргтухуш, цуьнан накха буьззина кхозучу орденшка а, мидалшка а хьовсуш, севцира.

– Ассалам Галайкум! Шу ма хъалхе арадевлла? – вистхилира иза, кхузахъ бевзинчу накъосташка.

– Ва Галайкум салам! Хьо ву иза, Шовхал? Юха Казахстане дАдахча хГун дара-техъа вай, бохуш, вовшашца дагадуьйлуш лаьтта-кх..., – велавелира цхъаь.

– И ца дуьйцур вай. Чохъ юй-техъа хАара бюрократаш? – шолгАчу гАт тЕ хъалахъаьжира Шовхал. – Сайн хГун хуьлу хъажа со, – шийла велакъежира иза.

– Дала аьтто бойла! ХИинцца чувеана хъуна и Буксин эриг.

Ша ден долчу къамелан ойла а еш, меллаша ког боккхуш, сирчу мраморх бинчу ламеш тЕхула, шолгАчу гАт тЕ хъалавелира Шовхал. ГПалин Советан приемни чохъ Иаш цхъа-ши стаг вара. Куьйгалхочун кабинетан неАрна аьтту агЛор Иаш яра, луьста хъаькхначу басарша тайнигах тарйина, хъаьрса, жима йоИ. Иза секретарь-машинистка яра. Маршалла а хоттуш, Шовхал чохъхваваьлча, зорбатухучу машинки тЕ бетта пелг айъинчохъ соцунгА хилира. Хъалха воглуш хилла хорма яцара Шовхална тЕхъ ерг. Шега масийтта шо хъалха, тЕман хъалхарчу позицера схъа а ваьккхина, Казахстане доьзал болчу вьоьдуш некъахочо лейтенанта аьлларг дага а деана, цИий Иенош бинчу тАмехъ толамаш бохуш даьхна совгАташ ас хГунда дахкадо чамди чохъ, ца хуучунна хуур ду-кх со тПом бина вуй аьлла, тЕюьйхинера цо шен совгАташ тЕоьхкина коч. Шовхале маршала а хаяттина, меллаша хъала а гАьттина, Буксин волчу чухъара иза. Оццу минотехъ ара а яьлла, йист ца хуьлуш, шен болх бан охъахира. Приемни чохъ тийна дара. ЙоИа зорбатухуш ден тата доцург хезаш хГума дацара.

– Чохъ вуй? – жимма Ийна хаяттира Шовхала секретарше, Буксинан неИ йолчухъа корта а ластош.

– Ву. Амма тахана прием хир яц шен, аьлла-кх цо.

– И хГун ду? Цхъанхъа дАсаволуш-м вац иза?

– Ца хаьа. Тахана нах тЕоьцур бац ша, аьлла-кх цо, – еттачуьра машинка а ца сацош, жоп делира йоИа. – Цундела ма ду тахана тийна.

– Муха тЕоьцур бац? Соьга тахана вола ма аьлла цо! И хГун къамел ду? Чу а гЮй, дАалал цуьнга, Степанов ву цо тЕэцаре хьоьжуш Иаш алий, – карзахваьлла хъаьвзира приемни чохъ Иачех цхъаь. ШолгАниг, хъала а гАьттина, аравелира.

Секретаршас, чу а яхана, Степановх дерг хайитинчух тера дара, дукха хан ялале цуьнга чукхайкхира Буксина. ХИинцца приемни чохъ виснарг цхъа Шов-

хал вара.

– Це хун ю хъан? – хаьттира оцу йоIе Шовхала.

– Ахь хун до сан цIарах? – цец хъаьжира иза Шовхале, – Полина ю-кх.

– Полина, со цIогIа гIуллакх долуш ву, и хъайн хъаькам волчу вахийта веза ахь со, – вела а луш, дехар дира Шовхала.

– Яьхъар яц. Цо цхъа ма ваййта аьлла. Йиш яц шен, боху. Доклад кечъеш ву иза.

ХIара шиь кьамел деш Iаш хъен ца луш аравелира Буксин волчу вахана Степанов. Иза гIеххъа сакъераделла вара. Схъагарехь, цуьнан хъашташка ладоьгIначух тера дара гIалин дас. Шовхална хъалха соцуьнгIа а хилла, цхъаь ала дагахь айа а велла, юха, кугь а тесна, ара а ваьлла, дIавахара иза. Цул тIаьхъа ахсахьт делира. Хъалха ма-яххара, ког байбинна, Буксин волчу яхара Полина. Iачуьра хъала а гIаьттина, чухула дIасаволавелира Шовхал. Корехь сецира иза. Собыжан тIай, гIалин коьрта урам – Ленинан цIарах йолу проспект яра гуш. Адамаш дара шайн гIуллакхашка хъаьвда дIай-схъай лелаш. Дукхахберш нохчий бара. Къинхетамца оцу нехан ойла йора Шовхала. ШолгIа дохор ду-кх хIара. ТIаьххъарчу хенахь массо хIуманах кхиьна, чохь долуш, тIехь долуш, цIенош дина, машенаш эцна, доьшучо доьшуш, балхахь волчо болх беш, дахар тоделла, хало дIаяьлла, охъахевшинера нохчий. Делахь а, и дерриг дIадала а, долччохь дита а резахилла, Даймакка бирзинера. Ткъа кхузахь цаьрга сатуьй-суш стагга а ца хиллера. Мелхо а, уьш бухахь болчарна новкъа бара. Ваьснаш, цатемаш, девнаш дара ког баькх-баьккхинчохь. Ма-хуьллу дов ца дезаш леларх, хаза дийцарх гIуллакх хирг цахиларх тешаш лаьтгара иза...

Буксинан кабинетан неI йоьллуш хезна, юхавирзира Шовхал.

– Со ву элирий ахь? – хаьттира Шовхала.

– Иза араволуш ву – жоп делира Полинас.

– Хаза дийцарх..., – аьлла Буксинан неIаре вахара Шовхал, ша Iачуьра хъала а гIаьттина, цец сецира Полина.

– Иза араволуш ма ву, – йоьхна йистхилира йоI.

Шовхала неI схъайиллича, араволуш волу Буксин тIеIоттавелира. Аравала дагахь, неIаран сагIехь сехъа цо ког боккхушехь, дуьхьал ког а баьккхина, неI дIалецира Шовхала.

– Со хьоьца гIуллакх долуш веана кху чохь Iаш волу цхъа сахьт сов хан ю.

Ша ара ца волуьйтуш дуьхьал дIахIоьттинчу бIаьхочуьнга хъаьбжинчохь сецира Буксин. Шовхалан некха тIера бIаьргаш дIа а ца бохуш, Буксин юхавелира.

– Иштта сиха гIуллакх ду? – хаьттира цо, шен буйнара папка стоьл тIе охъа а кхуссуш.

– Ду. Со доьзалца цIа веана ши бутт кхъачна. Суна балха ваха меттиг еза. Сан бераш ду, нана а, вежарий а бу.

– Муьлхачу чинехь хилла ву хьо? – хаьттира Буксина, мелла а цо динчу хаттаро Шовхал цецвоккхуш.

– Капитан.

– ЛадогIал, капитан, – ойла еш соцуьнгIа а хилла, дийца волавелира Буксин,

– хьуна ма-гарра, дийнахь а, буса а, машенаш тӀехь, кеманаш тӀехь, цӀерпошта тӀехь схьаобхуш ду адамаш. ЦӀеххьана адам цӀа хьадаро цхьамогӀа проблемаш кхоьल्लीна. Уьш дӀанисбан еса хӀусамаш яц, белхан меттигаш яц. ХӀора а, ша бен вац моьттуш, девнаца схьакхочу. ЦӀенош дассаде, прописка е, болх ло – дӀахьедарш хуьлу деш. Ас дуьйцучух кхетар волун дела дуьйцу ас хьобга. Хала мур бу хӀара... Партехь вуй хьо? – кӀамел хуьйцуш, хьаттира Буксина.

– Ву.

– Горкомехь хиллий хьо?

– Хилла. Цара собарде боху. Сан собардан йиш яц.

– Делахь вайшимма хӀун дийр дай, со бюро кхайкхина ву. Цигахь хьалхарчу секретаре хьахор ду ас хьох лаьцна, – Шовхалан белш тӀе куьг диллира Буксина, – цхьаь дийр ду вай, капитан, – ша стоьла тӀе охьакхоьссина папка схьайцира цо.

– ТкӀа ас хӀун дан деза? Юха маца вола со?

– Кхана итт сахьт долуш.

«Со кочара ваккха деш кӀамел дара-техьа цо динарг, я баккӀал а гӀо дан гӀертгаш ву-техьа?» – оила йора гӀалин исполкома чуьра араволучу Шовхала. Тахханналц массаьргара а схьахезаш дерг кхин дара...

Куьйгалхоша шайн терго цаяро дардинера адамаш. Горкомехь орготделехь хилла кӀамел, дуьстича, вовшахуьйш дацара. Цара доцца хадийра. Кху сохьта бала болх бац. Дан накьосталла а дац аьлла. И хӀун дара-техьа? Со коммунист хилар ма хайтира ас. Сан кӀамел ца тайра-техьа, я... шен накха буьззина лепачу орденшка хьаьжира Шовхал, ас хӀинцалц тӀе ца юьйхина хӀара коч ю-техьа «бехке». Ас кхин тӀехваьлла дийцина хӀума а ма дацара. «Тхо цӀа даьхкина. Со кху гӀалахь Ӏаш ву, коммунист ву. Балха ваха лууш ву» алар бен.

Партин могӀаршка хӀобгтичхьана, партин сацамех тешаш, уьш кхочушбар шен декхар лоруш леллачу тӀемалочунна хала дара партин ЦК-н сацамца цӀа дерзийначу адамашца лелочу некьах кхета. ЦкӀа, вулий, дагадогӀура: «ЦӀеххьана цӀа таттабелла нах дӀанисбан ца ларабо хир бу-кх», – олий. Юха дагадогӀура: «Адамашна цӀа дерза бакьо пачхьалкхо еллий хуьушехь, кечам ца беш хӀунда Ӏийна-техьа меттигера Ӏедал?»), – олий.

Цхьа де хьалха гӀалин исполкоме веьча, адамаш дукха а хилла, цигара дӀаваха дагахь Шовхал лаьтгаш, кхунна тӀенисвеллера Зияудди. Нохчийн бала эцна лелаш стаг вара иза. Цхьацца дуьйцуш хӀара шиь лаьтгаш, тӀевеара Зияудди вевзаш цхьа стаг.

– Ассалам Ӏалайкум! Зияудди, хьох бӀаьргкхетта, тӀех ца валавелира со.

– Ва Ӏалайкум салам. Хьо ву иза, Ӏабдулкьедар, дийцал тӀаккха, хьо цхьаь доцуш ца лела, – велакьежира Зияудди.

– Схьагарехь, массаьргахь бу моьтту суна цхьа бала – хӀусам, болх. Цхьаь-м хаьа суна – дегнаш чӀогӀа долуш хилла вай. Ас Казахстанехь, тхаьш Ӏийначу гӀалахь, цӀенош дина цхьа шо бен дацара. Дика цӀенош ма дара уьш. Эха мехах уьш дӀа а доьхкина, сайн дагахь, «цӀа ма-кхеччи чуваха цӀенош долуш ду, цӀера дохуш дисна», – аьлла, сихвелла, схьа ма веана со...

– Изза ду хьуна массаьргахь а. Наггахь воцчунна юха ца дерзийна цӀенош.

Цу ценош чохь дисна хIума дийца а ца дуьйцу вай.

– Цунах дерг хьуна а ца хаьа, Зияудди? Iедал хIун дан дагахь ду-техьа. Тхан юьртахь доккха дов хилла бохуш, дийцира, цIа баьхкинчу нехан шайн ценош дIа а лаьцна Iачу нахаца. Ма оьшуш дацара вайна зуламаш.

– «Зулам лобхург волах ца ваьлла», – олу. Зулам дика дац. И бакь ду. Кхин цхьаь ду. Юьртахь дерг сиха кьаьстар ду аьлла, хета суна. Юрт цIа йоьрзуш ю, бахамаш аш дола а баьхна Iаш берш ша-шаха дIагIур бу, церан Iойла хир ма дац. Ойлаел ахь, масала, хьан вешин кертахь Iаш ву суьлийн махкара веана охьахайна стаг. Гуобаккхина шайн ценошкахь баха охьаховшур бу хьан гергара, цIийнан мел верг, Iойла хир дуй оцу хьан вешин кертахь волчуьнан? Хир дац. Цунах шун кертахь верг ша а кхетар ву, дIагIур ву. Цунна хан оьшу. Коьрта халонаш, Iабдулкьедар, стенца ю хаьий хьуна?

– Стенца ю?

– ГIалин а, республикин а куьйгалхой болчохь хилла со. Нохчийн цIаберзарца Итталуш долу гIуллакхаш дийцаредар а нисделла. Берстина, легашка махьарш хьала а Iоьртина, леррина ла ца доьгIча, цара дуьйцучух ца кхеташ, музейш санна, кабинеташ кечийна Iаш бу и ас буьйцу куьйгалхой. Вай лелочунна кIезиг сагатдо цара.

– Селхана Оргкомитетехь хилира со. Гайрбеков Муслимца вехха кьа-мел деш Iийра. Дерриг хууш ву иза. Цо бохург изза ду. Собар ца хилахь, юьхьIаьржахIуьттур ду, боху. Девнаш ца оьшу, кьийсамаш ма лелабе боху. Хала делахь а, са ца тоьхча девр дац.

– Иштта лаьттар дац хIара. Шаьш лелочунна и харцнах докко а бохуш, Iедало дIанисдийр ду, – Iабдулкьедаран белш тIе куьг туьйхира Зияуддис.

Сингаттаме мур бара лаьтгаш. Нохчийн мохк хилла бохург дицидина дIадаккха Iалашо йолуш, нохчий махках ма-беххи, цунах Грозненски область йинера. Нохч-ГIалгIайн республика карти тIера дIаяьккхинера. Яссаеллачу ярташка Ростовски областера, ГIизларера, Дагестанера – оьрсийн, гIумкийн, суьйлийн пхи эзар гергга доьзалш баха ховшийнера. Цара шайн гергарнаш схьабалийнера. Уьш, нохчийн долахь хилла керташ, ценош схьа а лецна, кхобуш даьхний долуш Iаш бара. Царна а, бехкбоцуш, Iедало деш зулам дара. Шайга дийцинчух тешна – нохчий кхин шайн махка цкьа а юхабоьрзур бац аьлла, баьхкина бара уьш. Цаьрга кхузара дIагIо олуш стаг вацара. ЦIа веанчу нохчичунна шен керт паргIатIоькхийла лаьара. Iедална моьбтинарг ца хилира. Нохчаша Теркаий-стехь ярташ ца ехкира.

***

Партин обкоман ценойн лакхарчу гIатт тIехь корак арахьоьжуш лаьттара Обкоман хьалхара секретарь Яковлев. Иза гIайгIане а, оьгIазе а вара. Цо баьхнарг тIе ца эцнера КПСС-н ЦК-хь. Нохчий шайн махка юхаберзар цкьа а кьобалдина а, кьобалдеш а вацара иза. ХIинца гушдолчо гIайгIане вина, вижар-гIаттар доцуш виснера иза. Ца хуьлчу даьлча, график хIоттийна, уьш масех шарахь юхаберзон безара бохучунна тIехь ойла сецна вара иза. Ткьа и гена-

ра хУма дара. Цаберза бакьо луш, правительствос тЕэцна сацам хууш бара нохчашна. Яковлевн графикца гУллакх дацара вайнехан. Шайн боцчу махкахь хИнца вайнах совцо дукха хУма оьшура. Обкоман секретаран догъэтГара, реза вацара. Ткъя ца оьху адам дебаш лаьтгара. ГовГане дара учрежденешкахь, гГалин районан исполкомашкахь. Дукха проблемаш хИттинера куьйгалхошна хьалха. И дерриге гуш, хИун дийр ду ца хууш, ойлане вара Яковлев.

– Оцу арахь юха а нах бу гулбелла, хьуна тЕкхача лууш, дехарш деш... – хайитира секретаран букъ тЕхьа лаьтгачу гЮьнчас.

– Муьлш бу уьш? – корак арахьаьжча шена уьш гушшехь, хайттира Яковлевс.

– Нохчий бу. Царна юккъахь бакхий нах бу. Коммунисташ, тАмехь дакъа-лаьцнарш бу.

– Сан-м дац царна дан хУма. Со ваха дезаш ву – оьГазе элира секретара.

– Оцу нахана хИун до вай? Оцу неГар хьалха собрани йина уьш латтар ма дац дика...

– Ас хИун дан деза царна! Ойла а ца еш, эзарнаш схьататтабеллачу. Хьан дуй царна дан хУма? – аравала дагахь хилла иза, ойлаеш саца а сецна, юхавахана, столба хьалха охьахира. – Мел бехира ас, хАра хирдуйла хууш. Ахь хИун дей, – элира Яковлевс шен гЮьнче, – и нах тЕоьцу де билгалдоккхуш, сихха график хЮгтае. Юха иза гучче дАгоха. И ца дахь, денна схьахУьттуш, цара Юйла юьтур яц. Кхетий хьо?

– Кхета.

– Со юхавеьча гойтур ю ахь график. Ткъя оцу нахе дАхайита, уьш тЕэца а, церан гУллакхашка хьажа а хАра денош ду алий.

Сихвелла, диц ца далиьта, цхьацца хИумнаш дАяздеш воллура Яковлев. Цхьанххьа а ваха гУллакх долуш вацара иза, обком чохь цаГархьама, доцу гУллакх ду шен бохуш, аравала гГерташ воллура. Амма сингаттамо сецавора, ойлане вохура.

«Хьажахьа, кхин кьар ца луш, кхозлагIа хЮттийр-кх цо КПСС-н Президиумна хьалха Кьилбаседа Кавказера республикаш юхаметтахИттор», – хозуьй-туш, ша-шега элира Яковлевс.

Цунна хууш дара, Хрущевс хьалха президиумехь дийцаредан и гУллакх хьалхахЮттийча, Молотов, Маленков, Каганович дуьхьалваьлла, дисина хилар. Яковлевна нийса хетара, хIетахь КПСС-н ЦК-н Политбюрон декъашхоша Кьилбан Казахстанехь Казахски ССР чу а йогIуш Нохч-ГалГайн область кхолла еза бохуш, ялийна предложенеш.

– Хрущевна цахуучух тера ду кхузахь долу хьал, – карзахуьйлура Яковлев.

– Ас мича бахьа беца, нохчий махках баьхча, дехарш деш, баха схьабалийна нах. Цхьа хУма галдалахь, юха а со хир ву бехке.

Партин обкомна хьалха лаьтгачу нахе, дIа а хьаьжна, резавоцуш вистхилира сихвелла гГалин Советера воГу Зияудди.

– Муха хета хьуна, Жунид, вайн гУллакхаш? И нах хазахета лелаш-м бац?

– Дера бац. ХIора а цхьа бала, сингаттам бохьуш веана-кх. Цхьаьнга-шинга

маршала а хаьттина, кхин ца соьцуш, обкоман неI йолчухьа сихдира Зияуддис шен болар.

– Вало, хIорш дIасабовлале, – Жуниде а аьлла, неIарехь лаьтгачуьнга партин билеташ дIа а гайтина, обкома чохьхавелира Зияудди а, Жунид а.

Зияуддина тамашийна а хеташ, обкоман хьалхарчу секретаран приемни чохь адамаш дацара. «Там бара хIара чохь ца хила».

– Яковлев чохь вуй? – хаьттира Зияуддис приемни чохь Iачу зудчуьнга.

– Цо цхьа а тIе ца оьцу тахана.

– ТIаьхьатетта йишйоцу гIуллакх дохьуш баьхкина нохчийн векалш бу, ала цуьнга.

Шега бохучух ца кхеташ санна, кьаьрззина схьахьаьжира и зуда.

– Ас аьллагуч ца кхийтира хьо? Тахана цхьа а тIе ца оьцу цо, – дахдеш элира цо.

– Ванах, тIевах-ваханчохь кхара лелориг хIун ду? Жунид валол, – аьлла, ша Iачуьра хьалаиккхинчохь и зуда а юьтуш, неIарх чутилира Зияуддий, цунна тIаьхьа Жуниддий.

Шега хайитина а, я ша тIеоьцур ву аьлла а доцуш, кабинета чохьхавоьллагуч шиммо цецваккхина, кхаьрга хьаьжжинчохь сецира Яковлев а, цуьнан гIоьнча а.

– ХIорш муьлш бу? – оьгIазе хаьттира цо шен гIоьнче.

– Ца хаьа. – КIезиг цецваьлла вацара секретарца долу кьамел сацийна схьавирзинарг. – Шу хьан бакьо елла даьхкина кху чу? – хаьттира секретаран гIоьнчас. – ХIара хIун ду аш лелориг?

– Бакьо партис елла... Охашимма деана гIуллакх тIаьхьатетта йишйолуш дац.

– Сан йиш яц шуьга ладоьгIуш Iен. Юхадуйла, дуйьцур ду вай. Шу тIеоьцу де билгалдеш, график хир ю.

– Тхашна хIумма а деха веана вац тхойша, нехан дехарца веана. Ахь ладоьгIалц, кху чуьра ара а вер вац. Тхо кхеташ хIуманаш дац хIорш. Лергаш таIийна Iаш ма ду шу?

– Хьо тхуна хьехар дан-м ца веана, хьо ван мукьана мила ву?

– Со нохчо ву! Нехан бала эцна веана хьуна тIе, хьо коммунист ву аьлла. Гушдолчо инзар-акьдаьхна тхо! Доцца аьлча, гуш ду, уггар хьалха хьо а волуш, шу дерриш тхо цIадахкарна дуйьхал хилар.

– Уьш даьсса хабарш ду.

– Хабарш делахь, муха кхета веза, балха дIа ца оьцу, прописка ца йо бохучух. И хIун политика ю аш лелориг? «Прописка ма е, и ца хилча, балха дIа ма ца оьцу»! И хIун ду, цунах муха кхета веза? Муха кхета веза, хIара оьрсийн гIала ю бохучух. И мичара даьлла?

– Хьан боху иза?

– ГIалин Советехь боху-кх. Цигара воьгIуш ву-кх тхойша.

– Хьажахьа, цо дуйьцурш, – цец шен гIоьнче хьаьжира, стоьбла хьалха охьа ца хууш, сехьа а ваьлла сецира Яковлев. – Шу арадовлу я ас милицига дIахоььйту?

– Милиций, комендатурашший гина ду тхо кхойтга шарахь. ЦIадирзина ада-

маш хІунда хыйзадойту ахь? – оьґазе хьттира Зияуддис.

– Царна стагга а бехке вац. Гушболчу барамехь уьш тІеэца меттиг бац...

– Аш тІеэцнарғ мила ву? Цхьа а вац-кх. Адамаш хІинца а цІерпоштан некъа иистехь буьйсанаш йохуш Іаш ду-кх, – тІетуьйхира Жунида.

– Партин Ооком иза ца хууш ю?

– И хІун допрос ю? ХІахІ? Шайга дуьйцучух ца кхета шу? Меттиг яц. Царна яла хІусамаш яц. Пала тІехьюьзна ю, – дІакхевдина, стоьла тІехь лаьтта стака схьа а эчна, оцу чу тІехдаллалц хи а доьгтина, Зияуддига схьауьйхира Яковлевс, – кху чу кхин тарлур дуй? ХІахІ?

– Ду! – аьлла, стака схьа а эчна, дІаІанийра Зияуддис, – хІинца тарлур дуй?

– Хьан дена а, нанна а... зуд ду-кх хьо! – маьгтаза дешнаш олуш, тІекхохкавелира Яковлевс.

Цуьнан багара и дешнаш доьларца, тІара тоьхна, кхоьссина хьалхара дІавахийтира Зияуддис секретарь. Шена тоха стаг дуьнен чохь вац аьлла хеташ волу Яковлевс, тентаккаьлла, сецира. Юха, тІекхетта, стоьлан гІутакх схьа а диллина, тапча схьайцира. Цуьнан гІоьнчас телефонах катуьйхира.

– Ца оьшу, – аьлла, телефон тІе куьг диллира меттаванчу Яковлевс, «обкоман секретарь леташ вара» бохург муха чекхдер ду хууш вара иза.

Зияуддис динчо холчахІоттийна Жунид ма-хуьллу хІара сецош вара.

– Ас ЦК дІахоуьйтур ду! Хьо кхузахь нохчашка цхьаь дайта гІерташ ву! ДІа ког баькх-баьккхинчохь хезаш провокационни къамелаш ду. Цхьана а куьйгалхочо тІе ца оьцу. Тергал ца бо юха а дахарх боьхна нах!

– Аравала хІокху чуьра! Ас дохковоккхур ву хьо!

– Хуур ду вайна, дохко хьан, мила воккху!

– Хаа ду хьуна, шуна моьгтург хир дац! Шун меттиг бурунни аренаш ю!

– Иза а вай къастор ду. Хьенан меттиг мичахь ю!

– Къастаде. ДІадовла суна гучуьра!

– Хьалхара секретарь хуьлу иштта? ХІахІ? Хьо ву секретарь?

– Араваккха иза кху чуьра! Ас тапча тохале! Ас хоуьйтур ду хьуна, со секретарь ву я вац! Ахь динарг а иштта дуьтур ду-м ца моьтту хьуна?!. Шуна-м дера моьтту хІуьу а мегар ду! Тохарлерра бандиташ! Яхийта кху чуьра!

Зияудди, тоьттуш, дехарш деш, араваккхира Яковлевн кабинета чуьра. Шен накъоста динчо цецваьккхина Жунид ма-хуьллу сиха обком чуьра Зияудди араваккха гІерташ воллур. Ламеш тІехула охьавуссуш дуьхьалвогІуш мел нислург шашшиь лаца вогІу-кх олий вуьсура Жунид.

– Деллахьа де хьайга бохург! Деллахьа вала хІокху чуьра ара, – дехарш дора Жунида, схьалаьцначуьра Зияуддин пхьарс дІа а ца хохьуш.

– Цо дуьйцург хезирий хьуна! Республикин уггар воккхачу куьйгалхочо и дуьйцуш хилча, кхунах хІун хир ду аьлла хета хьуна, хІа-хІ? – лами тІехь сецира Зияудди. – Хьо дІагІо, сан къамел чекх ца даьлла.

– Хьераваьллачо дуьйцур дац хІинца ахь дуьйцург! Со дІа а гІур вац, хьо кхин и волчу а гІур вац! Юха а чуволлийта гІерта хьо? Кхин некъ карор бу вайна. «Ойла ца еш динарг гІайгІа йоцуш ца дирзина», – олу.

Жунид къар ца велла, обкома чуьра аравелира хІара шиь. Обкома хьалха

лаьтгаш дара шайн сингаттам бохьуш даьхкина адамаш. Царна юкьахь хиллера Зияудди везашберш. ХIара обкома чу вахчахьана Казахстанехь долуш дуьйна нохчий махкахбахар нийса цахилар айина КПСС-н ЦК кехаташ яз деш, юха, абрзнаш хIунда яздина бохуш, меттигера Iедал коча обхуш, чувуьхкуш, кьар ца луш, цIа кхаьчна вара иза. Гулбеллачарна цо лелийнарш дуьйцуш лаьтта Гаки тIеволавелира, обкома чуьра араваьлла, шеца волчу накьосте обIазе кьамел деш, схьавогIучу Зияуддина.

– Царах изьх дац шуна! Ийзадала а ца оьшу. Шайн гIуллакх майрра аш ца дийцахь, оцу чохь Ийраш буй, – обкоман лакхарчу гIат тIе пIелг хьажийра Зияуддис, – цара тергал дийр дац шу. Хаа ду шуна!

ВогIуш лаьтгачохь, ца соцуш, нахе вистхуьлуш дIавахара холчахIоьгтина Зияудди шен накьостца.

– Хьажахьа, кхара лелориг. Сталиний, цуьнан гуоной халкьашна дина зуламаш нисдан гIерташ, леррина партис, правительствос тIеэцна сацам бу. ГIо а деш, адам цIа дерзош ду, ткьа цIахь даррехь гуш дуьхьало ю.

– Чекхдер дац!..

– И-м суна а хаьа. И гуш ду, цара юьхьарлаьцна некь хIинца чекхбер бац. Хьалха магош хилларш Iедало а могуьтур дац. Ла ца ло-кх гуш лаьтташехь бешболу ницкь!

ЦIа веана Зияудди холчохь вара. Ша обкомехь динарг нийса ца хетара. Сатоха дезаш хиллера. Тухур дара, маьтгаза мел дерг цо ца аьллекхара. Я хIумма а йоцург хилла Iен везара? Ца везара со-м! Ирхьуллур велахь а, ас дена а, нанна а цхьаьнгге бахийтина а дац я бохуьтур а дац! Обкоман секретарь хилча, дерриг магийта дезаш-м дац?! ТIара тохар-м ца хаьа, оцу шина бIаьрга юккье тапча етта эзар-кх и санна болчу халкьан мостагIашна. Ойланаш еш: нехан хийзабар, ког баькх-баьккхинчохь гушйолу харцо, коьртачу мел обхьучо карзахвохуш, вехха Iиллира иза дивана тIехь.

Иза цхьана хIумано холчахIогтийна вуйла хууш, тIехьаьлла цуьнга хеттарш ца деш:

– Юург стоьла тIехь ю хьуна, – аьлла, дехьа чу яхара хIусамнана.

Чайнан стака а мелла, КПСС-н ЦК кехат яздан охьахиира Зияудди. Яздеш, этIа а дой, яздинарг дIакхуссуш, вехха ваьллира иза. Эххар, яздинарг ша резаволуш нисделча, юха а, юха а деша а дешна, конверт чу диллира. Кханенга ца тоьттуш, хьаьдда почте вахара иза.

VIII-гIа корта

Питана

– Заводехь болх беш тхо маса эзар ву хайй хьуна?

– Ца хаьа. Я гIуллакх а дац

– Оха цхьана сохьтехь лохкур ду шу!

– ШупIа бу! Шуна моьтту хан дIаяьлла. Цкьа бира тхуна и тешнабехк. Кхин-м бийр бац. Тхо тхешан цIахь ду.. Лакхакхь, оха шу лохкур ду. Нахана

шуьга дехарш деш лела Кјордош лаьтта.

– Кјорда хъаха дина шу. Оцу Казахстанехъ Ийна делара шу, сел бале девлла долу. Собарде аш. Оха хоуьйтур ду шуна, шун мохк мичахъ бу. Оха дохкодохур ду шу...

– Сайн цІа веана аьлла, воккхуш ву ахъ со дохко? – тоха тамехъ хІума лохуш, дІасахъаьжира догдаьтІа Зака, – шу кхуза далийначу дена хила неІалт! Ас хьуна хІун дийр ду хаьий хьуна, хъакха! – Кузьмин кучан кач схьалецира Закас. Кузьма онда вара. Цо ластийна, тайниг санна, кхоьссина дІавахийтира Зака. Юха а шена чугІерта Зака дІа а теттина, ков тІе а тухуш, кех чохъавелира. ЦІийнан неІаре кхаьчча сецира Кузьма.

– Со ца кхоьру хьохъ, хьан накьостех а. Со генахъ Іаш вац шуна. Амма ас дІахоуьйту хьобга, хьо хуьлда иза, я кхин хуьлда и хьан йолу ойла йолуш сан керта веьнарг ас дийна вуьтург цахилар. Шу-м хила а хилла, наха ма юьйцу, боьха хІуманаш.

– Акхаро со ю-яц-м ас хоуьйтур ду хьуна, хъакха! – аьлла, цІехъа хъаьдира Зака.

Хорша еана стаг санна, эга а веш чуиккхинчу майрачуьнга хъаьжжинчохъ лаьттара Люба. «Хъажахъа цаьрга, дош оллушехъ, лата кийчча беца. Собарде ахъ, оха царна-м дан деззарг дийр ду хьуна! ЖІаьлеш!»

– Ма хъаштдоцург ду-кх аш лелориг. Селхана кху чу веанчу Борисий, ахьий дечу кьамеле ладобьгуш Ийра со. Уьш бехке ма бац, шайн хІусамаш схъаехарна...

– Со вуй бехке? Сайна Іедало елча бен веаний со кху керта?

УьйгІахъ бетта мохъ хезна, корах арахъаьжира Люба. Кертахъ неІарна гена-воццуш лаьтташ вара топ буйнахъ Зака.

– Кузьма! Ва Кузьма! Гучуваьл цкъа... – мохъ беттара Закас.

– Ма валалахъ ара! Варе, ма валалахъ, цо вуьйр ву хьо, – дехарш деш, аравала гІертачу майрачунна тІекхийтира Люба.

– ДІаяла новкъара, – дІатеттира зуда Кузьмас. – Аравалийта, со ца кхоьру цунах.

– Со ен а ийна бен-м вер вац, гІодаюккъера схъа а лоцуш, сацийра Любас Кузьма.

Кузьма ара ца волуьйтуш, елха а йобьлуш, неІарехъ лаьттачу Любас мохъ хьобкхура.

– Ва нах! Тхо дойуш ду, орцахдовлийша! ДІавалахъа тхан кертара, ахъ тхобга хІун де боху?!

– Шуна хІун моьтту, тхан керташ дІа а лаьцна, тхуна кхерамаш туьйсуш...

– Хъайн Делан дуьхъа гІуо дІа. Къастор ду вай, дов ца деш. ДІагІохъа... – Заке дехардеш, хъастаелира Люба.

Ца хаьа, я оцу зудчух къахетта делахъ, я ша дан гІертачун ойла йинехъ а, ша бинчу сацамна тІера велира Зака. Кхин вист ца хуьлуш, меллаша кехъваьлла, цІехъа волавелира иза.

– Ой, топ буйнахъ, хьо лаа вуй? – цецваьлла дІахІобьтира Закина тІекхаьчна Исрапил.

– ВаллахI, оцу сан вешин керт дIалаьцна Iачо дукха догдатIийна, хирг-хир-кх аьлла, и вен дагахь ма хиллера со... – юьхь тIера бос байна, эгош вара Зака.

– ДIавала, ахь хIун дуйцу. Сатоха сацамбина Iаш дац вай? Иштта лаьттар ма дац хIара, – оьгIазваханчу Закин дог-ойла яйъян вуйлира Исрапил. – Дицделла хьуна, шен кертахь Iачунна са а ца тохаделла кочаваханчу Идрисина динарг? Кхин ма гIорталахь цу керта. Сахьт дац хьуна цара зулам дан.

– Ва Исрапил, вай хIун дан деза, Iедало деш хIумма а ца хилча? TIе догIанаш оьхуш, мел Iен деза вай? Дош ма дац хIара... Оцу Идрисна динчо майрабаьхна хIорш.

– И-м бакь ду.

– Цхьа дош аьлла меттиг яц Iедало вай бакь деш. Схьахезаг-дIахезнаг – «вон даьхкина шу цIа, Казахстанехь Ia дезаш хиллера, юха цига дIадаха деза». И хабарш лан дог стенах дина хила деза?

– Ца лайча-м ца довлу. Дага ца догIу хьуна, казахца дош-дашера даьлча, оьгIазваханчу казаха «гетта, эта мой старана» олура. Цо и аларх, вай девне ца довлура. Бан а бара иза церан мохк. Ткьа, гучура дIавала, бандит, аьлча, и ца лалуш хуьлура дов, зулам. ХIинца вешан махкахь ду вай. Делахь а, хIара тхан дайх дисина тхан лагта ду, тхан мохк бу аьлча, реза бац. Мелхо бандиташ вай ду, акхарой вай ю. И ган а гуш, хаа а хууш, корта таIийна Iаш Iедалехь берш бу. Хала ду, Зака, уьш лан, амма ца лайча, сацатоьхча девр дац. Варий, и топ кхин ма эцалахь схьа!

– Са кхачийна-кх.

– Инзарвер ву хьо заводехь доллург хьай на гича. Цхьана цехехь вовшахкхеташ, юха вукху цехехь кьамелаш деш. Нохчи юххе веьча, дуйцуург сацош, схьагарехь, цхьа питана дан гIерташ лелаш бу цхьаберш.

– И хIун ду? Куьйгалхоша хIунда леладойту и?

– Куьйгалхошна ца хууш дац иза. Ахь-м и бах, тIебаьхкинчарна вайх лаьцна харц мел дерг дуйцуш, вайга цабезам кхуллуш, Iийна хилла хьалха дуййна кхузахь вайца Iийнарш.

– Цхьа зулам дан гIерташ лела-кх уьш.

– Тера ду. Цундела бах ас, лардала деза вай, оцу шайн керт дIалаьцна Iачунна хьо коча вахнехь, масала, иза а тоьар дара-кх царна гIовгIа яккха. Лалуш бац и цхьаберш вай цIадерзар...

– Арахь ма латта вайша, – элира Закас, топ буйнахь кхин дIа арахь латта ца лууш.

– ХIан-хIа. Тхан вешин кIант ву дехьа урамехь Iаш, сагатделла, уьш хIун деш бу хьажа вогIура со. Iодика йолда. – СоцунгIа а хилла, юха а тоьпа тIехь бIаьрг сацийра Исрапила, – и топ оьшучу кхьачна хIумма а дац хьуна, Зака, собаре хила...

ШолгIачу дийнахь, хIинцалцчул хьалха балха веана дIасахьийзаш лелара Кузьма. Сийсара вижна а вацара иза. Закас динарг дара дестош дIаIетто дезаш. Ткьа и кьамелаш тIаьххьарчу хенахь кIордийнера. Заводашкахь дуккха а бара, цIабирзинчу нохчашкахь долчу хьолах кхеташ, царах кьахетарш. Амма уьш ца буьтура карзахбуьйлучара. Кузьма стаг вийна чохьваьллина вара. Иза а, цунах

тера болу цуьнан накъостий цхьабарт болуш бара. И тоба, заводера спирт лечкьош, сарахь цхьаьна а бетталуш, и дIа а муьйлуш, лелаш харцтоба яра. Куьйгалхой озалора цунах. Шайна ма-луьу лелачу царна новкъа бара, «керташ яссае» бохуш, девне буьйлу нохчий.

ШолгIа цигаьрка латийра Кузьмас, генавоццуш цхьана операторца цхьаь дуьйцуш лаьтта Бегунок валаре хьобжуш.

– Балха даха йиш яц, сарахь аравала йиш яц, садоийла яц... дахан-Иен ца дуьту ала, – бохуш, лере телаш, сихвелла операторе Воробьевга питане къамелдеш воллура Бегунок.

– Соьга-м ца боху цхьаммо хIумма а, – цецвуйлура оператор, – стенна дуьйцуш ду харцдерг.

– Хьо вацара, хьайн лулахочуьнга цIенош дассаде аьлла, нохчи веанера бохуш? ХIахI?

– Вара. Шен цIенош паргIатдаха, доьзал бахьа меттиг яц аьлла, веанера-кх иза. ПIаккха?

– Изза эр ду-кх кхана хьобга а, соьга а. Уьш Казахстанехь бакъахьа бу. Я вайн дезар ду церан мета цига дIадаха. – Воробьев шена тIе ца воьрзуш хьийзара Бегунок.

– ДIаваьллахь, кхийти со ахь лелочух. Кхин и къамел дохьуш суна тIе ма воьллахь. Хьуьлла схьахьобжуш лаьтта Кузьма ву хьуна и къамел дезаш. Схьагарехь, хьо валлалц бохуш, лаьттахух тера ду иза.

– Кузьма витал ахь, со хьобца къамел деш ву...

– Со вац. Хьо зулам дан араваьлла ву. Суна ца деза зулам. Кхетий хьо! – Бегунок ша волччохь витина, дIавахара Воробьев.

– Цара дайахьара шу! Эххар цара дийр ду-кх иза.

ОьгIазе вара Кузьмина тIевеана Бегунок.

– Бартбоцчу нахана юкъахь болх ца беш, хIуьу а дан мегар дара. Сан бала, сан гIуллакх дац... Сан хила безаш хилла-кх массо хIуманна бала.

Кузьмас дIайийцира сийсара шена хIоттийна кеп.

– Чехка заявлени язделахь, – элира, ладоьгIуш лаьттина, Бегунока, – хан ца йолуьйтуш. ХIинцца.

– Хьаьнга?

– Профкоме яздан а мегар ду хьуна. ПIаьхьа а ца тоьттуш. Кхетий хьо?

– Кхета.

– Цхьа йист ца яккхяхь, хIара генадолуш лаьтта. Вай самадевр долуш дац, – ойлане волуш, яппарш еш, сихха дIахьаьдира иза. Коьртера дIа ца долура цIеххьана дагадеьнарг. «Топ», «вер» боху дешнаш хьийзара коьрте...

Балхара цIа веана Рашид сингаттаме вара.

– Эккха-м ца вина хьо? – бегашбеш хаьттира хIинццалццул хьалхе цIа веанчу вешига Iадлана.

– Эккха-м дера ца винера со. Балха тIехь оцу цхьана тобано дуьйцучу хабарша сагатдина, шуна хууш, хезна а хIумма дуй-техьа бохуш, воьгура со-м.

– ХIун ду иза? Заводехь долчух тхуна хIун хуур ду, – элира дас.

– Вай Казахстане юха дАдохуьйтур ду шашь бохуш, хьийзаш бу-кх заводера белхалой.

– А-а, и ду иза. Суна хезна цу хабарех лаьчна дуьйцуш. И хуьлийла лууш берш бу. Цу хабаршна резабоцурш бу...

– Сталина лелийна харцо Юрайоккхуш, правительствос сацам тЕа а эчна, цА дирзина вай. Дерриг бахьана вайн цЕнош юхацадерзорца ду. Цунна гонаха ца лелош хУма дан а дац, прописка ца йо, и ца йича балха дА ца оьцу, нехан керташ дАлецна ю, лаахь-ца лаахь Теркйисте дIагIо, цигахь ярташ йохкуш, охьаховша, боху... Дукха ду уьш. Цунна са а ца гатдеш, хьайн болх бе ахь. Дерриг шен хорша доьрзур ду, – аьлла, дехьа чу вахара Тата.

– Студенташна юкьахь хирг ма хир дац и хабарш? – хаьттира Iадлана.

– Дац. Студенташна юкьахь дац заводехь долу и гIугI, вовшашка баганаш лееш, чугIерташ. Бакьду, бехна а лелаш, кхузахь Iийна а боцуш тЕбаьхкина нах бу царна юкьахь дукхахберш...

ЦIавеанчу вашас цхьацца хУмнаш дуьйцуш сакьераделла бехха Iийра вежарий. ШолгIачу Iуьйрана химзаводехь гIаьттинарг хууш дацара кхузахь.

Заводан профсоюзни организацин куьйгалхо Бегунок Степан, сера дайна котам санна, хьаьдда лела цхьа кIира сов дара. Цо ша олуш ма-хиллара, легашкахь лаьтгара цунна нохчий цIабахкийтар. Цуьнга хаьттича, оцул доккха гIалат даьлла а дацара Iедалера.

– Сацабе болх, митинге арадовла! – сиха доьIуш са долуш, механически цеха чу иккхира иза, – довла лелий!

– Мичхьа ю митинг? – хаьттира куьйгах бехчалг хьоькхуш тIевеанчу слесарийн бригадира Панковс. – Атта-м ца йи аш иза.

Шен дагахь дерг кхайкхош вацахь а, Бегунока лелориг кьобалдеш вара Панковс. Черноречьехь, нохчичун хилла керт дола а яьккхина, Iашволчу цуьнга а аьллера керган дас, цЕнош дассаде. Ши кибирчиг тIекIелйиллина а дина хУма доцуш, дикчу цЕнош чохь Iашволчу цунна новкъадара керган да валар.

– Контора хьалха гуллуш бу. Массаьрга а дIахайта! Цига дIагIо! – кхечаьрга хаам бан дIахьаьдира Степан.

Степан цхьаь хилла ца Iара ямарт ойла йолуш. Заводехь болчу белхалошна юкьахь и саннарш дукха бара. Оцу нахана нохчаша бина вон болх бацара. Царех дукхахберш нохчий махках баьхначул тIаьхьа бен кхуза баьхкина а бацара. Гушдерг Iедалан коьртехь лаьттинчара бахархошна юкьахь бинчу белхан тIаьхьало яра.

– Нийса дац аш лелориг, – Iен ца вела, вистхилира Жамал митинге ваха кечлуш воллчу Скворцовга.

– ХIунда дац иза нийса?

– Нохчий-м шайн махка, шайн цIа баьхкиний. Аш дуьйцург хIун ду?

– Кхета. Шу, схьакхачна а довлале, тхан кочаьха дуьйладелла. Уьш шуна ма моьтту чекхдевр дац. Оха могуьйтур дац иза. Шу шашь схьадаьхккинчу юхадаха деза...

– ХIара гой хьуна! – нажа гайтира Жамала, – хьой, хьан Бегуноккий йоккхачу тоьпан хIоььнаш хилла ирхьихча а, хир дац-кх иза! Тхо тхешан махкахь ду.

– Мохк-м Сталина, дага ма-деъа, бицбалийтира шуна. ХИинца Хрущевс а бицбойтур бу, – Жамала дуьйцучух ца вешаш, вела а воьлуш, дIавахара Скворцов.

– Цюгана кIел чемхалг йоьллича, моза муха боьду хаьий хьуна? Кхин дан хIума ца хилахь, оха иштга дохуьйтур ду шу! – Скворцовна тIаьхьа мохь бетташ, кхийсарш йира оьгIазваханчу Жамала. – Сталински кепаш дIаевлла!

– Цо хIун хилла боху? – Жамална тIевеара токарь волу Ширвани.

– Цо дера боху, вай Казахстане юха дIадаха деза. Муха хета хьуна цара лелориш?

– ВаллахI, со шек-м вара, цхьанна лере воьдуш, вукхуьнца тийна, дIаса а хьоьжуш, кьамелаш деш лелаш и Бегунок гичхьана а, цхьа эладита эцна лелий-техьа бохуш. Цкьа-шозза тIе ма кхавьчна со тебаш кьамел деш иза лаьтташ. ХIоразза а со тIекхоччушехь, деш долу кьамел сацадора.

– Оцу хIумнашка ла а доьгIуш, сингаттаме вай Iахь, дакьаздевр ду. Тергал ца деш, хIораммо шен гIуллакх дан деза. Вайн чудаха хIусамаш юхаерзарх, массаьргахь дац хьал цхьатера.

– Бакьду иза, Жамал. Ян йолийна керла юрт. Мел кьахьега дезар ду. Сийсара веана, кьа-бала балхийна вахара Сайпи. Царна гIо ца дича дер ма дац.

– Дала мукьалахь, вовшашна вавьшка далург дийр ду вай. Цхьа дика, Iедало ссуданаш луш, гIо дан долийна бохуш, дийцира.

– Гур ду хьуна, вайша валаза висахь, кхо-диь шо далале, керла юрт дIахIуттуш. Ценош деш кайолуш ма ду вай, – велавелира Ширвани.

– Дийнна ярташ ца ехкира вай Казахстанехь? Цигахь даьккхинчу кхойтта шарахь гIишлошгьяран говзалла дика карайирзина вайнахана.

Амма Ширванина а, Джамална а, ма моьгту ца хиллера гIуллакх. Массо цешкара тобанаш йина дIаоьхуш бара контора йолчухьа белхалой. Сахьт далале еана нахана хьалха яьшка дIахIоттийра чохь дакьа а долуш. Маьхьарий хьекхар алсамделира. Конторин ламеш тIе а хIоьгтина мохь бетташ кьамел дира Бегунока а, цхьамма-шимма белхалоша а.

– Вай, гулделла, партин Обкома хьалха дIа а дахана, дIахьедар дан деза. Кхин дIа лан йишйолуш дац вайгахь нохчаша даллориг.

– Гур ду! Гур ду!

Зуламхоша дечу кьамелаша ира-карахIиттош долу адам дIахьаьдира гIала.

Белхалоша лелочунна резавацара заводан директор а, коьрта инженер Литвинов а. Амма царна хетарг, моьттург тергалдеш цхьа а вацара. Кабинета чуьра корох арахьоьжуш лаьтгачу директора:

– Хьаштдоцург ду цара лелориг, – элира. Иза кхоьрура зулам хиларна. Кабинета чу а кхайкхина, хоттуш стаг хилахь, ша вац аьллахь, секретаре аьлла, лакхарчу Iедале хаам бира директора.

БIаьргашна гучурабовллалц, царна тIаьхьахьоьжуш лаьгтина, стоьла хьалха охьахира иза. Сингаттамо дуьзира дог.

Цу Iуьйрана Черноречьера хьаьдда веана Сайпи вара ТатагIеран кетIахь лаьтташ.

– Кьаьхьа де ду оцу заводера, сеца а соьцуш, маьхьарий хьоькхуш, охьадогIу

адам! – бохуш, дуьйцура Сайпис. – Яьшки чохь, ма-хуьллу лакха хьала а уьйуш, дакъа а ду цара дохьуш.

– Хун дакъа? Мича хьош ду цара иза? – сихвелла, шена тIе хIума а юхуш, хаьттира Татас.

– Нохчаша вийна боху. Заводан уггаре тоьлла белхало ву, боху, вийнарг.

– Лениногорскехь лелийнарг ду-кх. Билгал цхьа провокаци ю-кх иза. Шу ара ма девллаш, – аьлла, сацйира Татас, тIе хIуманаш юхуш воллу кхо кIант. – Оьшуш хилахь, ас эр ду шуьга. Валол, Сайпи, хьажа вайша цигахь хIун ду. Хьанна хаь, нах гIовтто безий...

Адамийн тоба, гIали тIе мел кхочу, стамлуш яра. Оцу митингца гIуллакх доцуруш бара дукха. ГIовгIанаш еш вовшахкхетгачу наха дечуьнга хьобжуш, хIун хуьлу техьа бохуш, тIаьхьаИттинарш а бара. Митинган Iалашо кхочушьян арабевларш, киснашкахь дохкуш спиртан шишанаш долуш, маларо гIехьха кеп йина а болуш, вон ойланаш ерш бара. Цара юьйцучух дика кхета а ца кхетара. Маьхьарий беттара, нохчий хьехабора, Хрушевн цIе а йохура. Оцу адамийн тобане хьаьжча, ерриг гIала гIаьттина моьттур дара.

Ленинан памятникна хьалха дIахИттира уьш. Митинган куьйгалхоша, шайлахь билгалбохуш, Iедалан куьйгалхошка митинге кхойкхуш хаамаш бан бахийтира цхьаберш. Цхьаь хийцалушшехь, важа хьала а волуш, обгIазе кьамелаш дора заводера баьхкинчара.

– Схьавалаве обкоман секретарь! ХIара ца гуш ву иза? Цуьнга ладогIа лаь тхуна!

Хьалха хилларг дIа а ваьккхина, керла вайитина вара секретарь Игнатъев.

Корах арахьобжуш, сингаттамо корта дIалаьцна, ойлаеш лаьттара иза. Ленинан цIарах йолчу майданыхь гулделла адам тIеттIа дебаш лаьттара. Хьалха-бевлла, маьхьарий хьобкхуш, куьйгаш дIасалестош кьамелаш дечара дуьйцург хезаш дацахь а, диканиг доцийла хаьара цунна.

– Цхьа сацам тIе ца эьча довлий вай, уьш-м хIинцца схьаьолхур ма беца, – секретарь ойланех юкьахваьккхира цунна уллохь лаьтгачу милицин полковника.

– Милицига уьш совцалур бу аьлла-м ца хета хьуна?

– ХIунда ца совцало. Цара сахьт далале дIасалохкур бу-кх уьш.

– Цунах гIуллакх хир дац, – элира Гайрбековс, – милицис царна хIумма а дийр дац, цIий Iано мегаш, кхераме хьал ду хIара.

– Хьуна хIун дича бакьахь хета? Дийцал хьайна бегIийла хетарг.

– Сихха Москва хIара хьал дIа а хайитина, луларчу республикашкара гIюьнна салтий бало беца. Цара дийр ду дахь, цхьаьнггеахь озабезам ца беш, аш бох-хург, – элира Гайрбековс.

Игнатъев резавацара Гайрбековс бохучунна, амма дан хIума дацара. Вист ца хуьлуш, телефон тIе вахара секретарь, биргIа схьа а эьцна, ойлаеш лаьттина, дIахайитира кхолладелла хьал. Цул тIаьхьа дукха хан ялале йийкира телефон. Беш хаам бара Осетера полк цхьа сахьт далале Нохч-ГIалгIайчу кхочуш хиларх.

– ХIа! ХIинца кхуза схьайирзи-кх церан юьхь, – хаам бира корах арахьобжуш лаьтгачу полковника. – ХIун до вай? Герзаца дуй шу?

– И ма дийца. Вайна оьшуш дац герз. Я хьо тIом бан кечлуш-м вац? ХIара кху тIе а ца долуйтуш, сацо дезаш верг хьо ма вара, – оьгIазе вистхилира Игнатьев.

– Ас-м, оьшуш меттиг хилахь а аьлла, бохура... Хулиганаш ма ю цаьрца дукхахьерш.

– Масаьрга а, сихха тIехьарчу неIарехула ара а довлий, обкома чуьра дIагIо боху, ала. – Юха а корак арахьаьжира Игнатьев. Сатуйсура, шашь лелочунна дохкобевлла, юхабевр бац-техьа бохуш. Хаьара, шех ца кхеташ хIара дуьсур доцийла, амма гушдерг гена даьллера. Шен кабинета чохь ша санна гIайгIане лаьтгачу накьосташка а хьаьжна, – Дуьло. Вай кху чуьра арадовла деза, – элира Игнатьевс.

Хьоккху маьхьарий, туйсу кхерамаш хIинца хезаш бара обкоман неIарехь. Чу ца буьтуш, дуьхьалоян гIоьртина милцой кхийссина дIабахийтира неIарера, дIакьовла аьтто баьлла неI кагьеш, охьалахкаделира аьнгалеш. Лакхарчу гIатт тIе хьалахьаьвдира митинган дакьалацархой. Кабинеташ яьсса яра. Нагахь шашь тIенисвелларг, тухий, вожавора.

– Игнатьев мичахь ву? Мичахь дIалечкьина иза! – кабинетийн неIарш дIасаетташ, хьаьлхина лелара карзахбевлларш. Кабинеташ яьсса яра. Балкон тIе а буьйлуш, кехаташ чукхуйсура. Генара хьаьжча, кхайкхам тIеязбина кехаташ ду а моьттур долуш. Ткьа уьш дара обкоман белхахойн кабинеташ чохь лаьтгачу стоьлаш тIера календараш, кхидолу кехаташ.

– ДIабаха кху махкара нохчий! КIордийна шун даьсса хабарш! – ГIугI долура обкомна хьалха. Адамаш тIеобьхуш дара. Ленинан цIарах йолу майда сийсош яра. Кхузахь нохчий, гIалгIай, эрмалой, жуьгтий а бара. Дукхахберш хьовса баьхкина, хIун хуьлу техьа бохуш лелара.

– Партин обком йохош лаьтга! Мичахь ду шун эскар? – мохь бетташ йолу секретаран гIоьнча, месаш лаьцна, пенах туйхира чулилхинчу зуламхоша. Маьхьарца, неIалташ кхийкхош, бетах оьхуш цIий долуш, ламеш тIехула охьахьаьдира и зуда. – Акхарой! Зуламхой! – йоьлхура иза.

ЦIийх юьзна, йоьлхуш неIарх араьяьлчачу цунна гушбара обкоман неIар тIехьа лаьтга салтий. Полк схьакхьаьчнера.

– Мичхьа бу уьш? – хаьгтира, схьагарехь, церан командира, кьоначу эпсара.

– Лакхарчу гIатташ тIехь. Уьш дукха бу.

ХIинца салтийн караяхара обком. Шайна каравеь-веьнарг Iункар-бертал ламеш тIехула чуохуйтура цара. Сахьт далале Обком цIанийира царех. Амма кьарбала дагахь бацара митингхой. Кхин тIе а дарбелла уьш, юха а гулбелира Ленинан хIолламна хьалха. Хьаьдда яханчу цхьана тобано схьавалийра Горкоман секретарь. Цара, дIасаетташ, муствина схьавалийна иза вистхила де долуш вацара.

– ДIахайта нахе Хрущевс динарг нийса цахилар! Нохчий юха дIа ца бахийтахь, Соьлжа- гIалахь барт хир бац ала. ХIун деш лаьтга хьо, мунда санна, цига дIа а хIоьттина! Ца го хьуна цара вийнарг!

– Почта схьалаца еза вай! – мохь туйхира цхьамма. – Дуьло! Почте доьлху вай!

Адамийн тулгѐ оццу минотехь почте кхечира. Амма цигахь дуйхьало карийра. Салтий бара моґа бинна лаьтгаш. Хьавьдда боґурш чугѐуртира. Ирх автоматаш туйхира салташа. Цхьанна чов йира.

– Дахоуйту шуьга, кху чу гоьртичунна герз тухург хилар! Юхадовла! – мохь туйхира салташна юкьахь лакхарчо.

Адам кхин тегѐрта ца хѐуртира. Юхабевлира. Бартбина, цара шайн тоба хийтира цѐрпоштан станце. Москва баха новкьабовлуш болчу пассажирийн вагонаш тѐ яздира: «Тхо нохчаша дойуш ду. Го дахьара тхуна» боху дешнаш. Гушдолчо хоуйтура, хѐара массо а хѐума тидаме оьуш, кечамбина вовшахтоьхна провокаци хилар.

Зуламхоша лелочунна резабоцурш юххе ца гуртура, цхьаверг геннахь, цара лелориг тергалдеш, лаьтгара, важаверг, куьг ластадой, «Ювдалш» олий, дѐавовдура. Цхьа митинган куьйгалхой бара холчохь. Царна ма-моьтту ца нислора билгалдинарг. Ткьа цу хьола тѐ иза ца далийта дезарш лерг таПийна лаш бара.

Нохчий бара ладлаш. Гѐалахь нохчашна тѐлеташ бу аьлла, хабар кхачначу ярташкара схьаоьхуш яра нехан тобанаш. Уьш бара шайн вежаршна го дан баьхкина. Харцонна дуйхьалбовла кийчча. Карзахбевллачарна юкьахь питане дерг дуйцуш леларш бара, адамаш кхин тѐ а карзахдохуш. Зуламна тѐоьттуш. Чохьбаьхкинчу рецедивисташна дагабаьхкира лецна нах.

– Лецна, чохьбоьхку вежарий кѐлхьарбаха беза вай, – мохь бетташ лелара Кузьма. – Уьш вайга арахецалахь, цара дер дуьллуьтур ду кхьарга. Дуьло! Дуьло, набахте доьлху вай! – хьалхавелира Кузьма, цунна тѐаьхьаѐуртира Панков, цуьнан бригадехь болх беш болу слесарш, хьалхабевллачарна тѐаьхьаѐитта кийчаберш а хилира. Набахте баха новкьабевллачийн тоба стамьелира. Амма маьхьаршца дѐакхачна хѐорш тергал ца бира. Набахти ларьеш лаьтгаш салтий бара. Дан билгалдинарг чехк ца долуш, тѐттѐа холчахѐуртура Кузьмаґар. Бегунокан, цуьнан накьостийн план юьйхира. Зулам дан гоьртина Бегунок а, цуьнан накьостий а чубоьхкира. Адамаша доккха садаьккхира.

Низам нисдан еанчу полко дѐасалехка болийра гулбелларш. Жимма а шайна дуйхьалойинарг, машен чу а тухий, дѐаьора. Нилхаяла йолаелира майда дѐаюьзна лаьттинчу адамийн тоба...

МИНКАИЛОВ Эльбрус

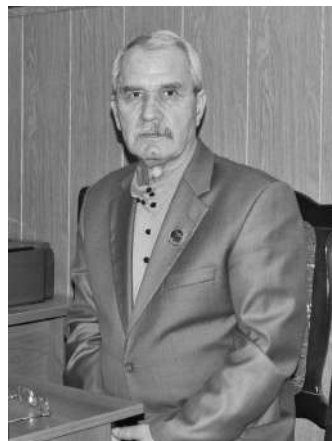
Цакхачар

(«Ма беха бара и некъ» повестан кийсиц)

Блаьсте яра, 1957-чу шеран блаьсте...

Соьлжа-Галин вокзалехь, церпошта тѳера охъавоьссина, жима чамда а кара а лаяцна, дѳасахъоьжуш лаьтгара цхьа стаг.

Нах дукха бара. Хѳетта ѳедало бакъо а елла, Казахстанерий, Киргизерий цабоьрзуш бара нохчий, керт-ков луччух дѳалой я кхисина юьтий, карахъ кѳеззиг ларчанаш а йохъуш. Бехачу новкъахъ гѳелбеллехъ а, массо а самукъне вара, дог иракарахъ юьттина, вокхавеш – кхойтта шарахъ сатийсинчу, гѳенашкахъ дуьхьалтийсинчу Дегѳастанахъ бара уьш, цуьнан исбаьхьа хълаваь дара, ца ѳебаш, цара чууьйзуш дерг, генна дѳахъаьжча гуш долу дай баьхна лаьмнаш дара, маьлхан зѳаьнаршлахъ шайн кѳайн бахъхьаш а къегош, хѳорш юхаберзарх даккхийдеш...

«Бакъ мукъне дуй те хѳара, гѳан-м дац те, хийлаза гина? Со цахъ ву, цахъ, винчу юьрта пхеа-ялх сохьтехъ некъбича кхача таро а йолуш! Ткъа юьртахъ хѳун хилла те? Цхьа а вуй техъа цигахъ? Берхѳитта шарахъ ца гина да-наний, йиш-ваший... Схьакхаьчний техъа уьш?» – хаттарш хѳуьттура ойланехъ, цхьаь вукхо хуьйцуш, царехъ цхьанне а жоп а дацара. Хѳара сихха дѳаволавелира, амма цѳехъхьана, гѳора а эшна, сецира... «Мегар дац, мегар дац малвала, хѳинццалц а ма ѳийна хъо вулавелла, кѳел ца виса гѳерташ», – ша шега элира цо, хаза а хозуьйтуш, юха, цхьана кѳеззигчу ханна саца а сецна, ницкъ гулбеш санна, сихачу боларехъ дѳаволавелира иза...

Садо вогѳура дехъа-сехъа тѳекхохкаделлачу дитташна юккъехула дѳабоьдучу гѳашлойн новкъахула. Берхѳитта шо хъалха цхьана гуьйренан сарахъ хѳара оцу новкъахула вогѳуш гинарг тешар а вацара, замано стаг иштта хийцина аьлча. Шуьйра когаш долу хечий, костюмий яра цунна тѳехъ, амма уьш мундана тѳехъ санна кхозуш яра. Оллийначу коьртой, гѳехъа сеттинчу букъой хѳара цхьа къано ву моттуьйтура. Ван а вара хѳара къена – зуда ялийна а, доьзалхо волуш а воцушехъ – кхуо хераллехъ даьккхина хѳора шо а масийтта шеран меттана лара мегар долуш дара...

Мехкадаьттанатѳе кхаччалц цхьана автобусахъ схьа а веана, цигахъ нахе хаьттира кхуо, шайн юьрта йоьдуш хѳумма а хуьлий, аьлла. И хууш стагга а вацара. Кхи хан а ца йойуш, юьрта боьдучу новкъа дѳаволавелира хѳара. Регѳа тѳе а кхаьчна, цуьнан дукъ тѳе ваьлча, малхехъ лепа Теркан тача гира кхунна, цунна дехъа хьун а...

Болар сихдина, кхи дуьхьал стаг а ца кхеташ, гГелвалар дицдина, минотана а ца соцуш, некъ а бина, малх гГеххьа лакхабаьллачу хенахь юьртах чувуйлира Садо. БӀаьргашна сихха карийра дай баьхна керг. Ценош. Јалашдеш стаг цахиларна, уьш гГеххьа тишделлера. Ма-вогГура шен керта вахара. Ерриге а уйтГе дЛалаьцна, даьржина лаьтташ дара Дадин-дитт. Иза комарийн дитт дара, дуьххьара кхуза ломара охьабаьхкинчу дайх цхьамма доьГІна, ден ден дас я цуьнан дас; ценош кхи динера, амма и дитт диснера, шен це а йолуш. Берал-лехь хийла левзинера цу тГехь, йиш-веший, луларчу берашший. Шуьйра учи а, гаьрган тхов а болу ден ден даккхий ценош дара лаьтташ, мелла а охьатаьІча санна а хеталуш. Учин неІ а йиллина, цхьа зуда араелира.

– Вам кого? – хаьттира цо.

– Это мой дом!.. – ша муха олу а ца хууш, шега ма аллало чГоГІа элира кхуо.

Кхераелла, сихха чуиккхира зуда. Юха неІарх аравелира къоьжа корта а, иштта къежделла хьалахьовзийна мекхаш долу цхьа стаг.

– Здравствуйте, здравствуйте! Проходи, не стой у порога, – велаькьежна, дуьхьалвелира иза кхунна.

– Это мой дом! – элира кхуо юха а, шена гург билгал шен цІа хиларх ша тешо гГертташ санна.

– Знаю, знаю, что не мой... Проходи, поди, устал с дороги-то, – аьлла, неІаре а вахана, иза дІа а йиллина, хІара хьалхаваьккхира цо.

– Настя, накрывай, что есть! – аьлла, дехьа чохь йолчу зудчуьнга мохь а тоьхна, кхунна гІант схьа а хилийна, ша дуьхьал охьахира иза.

– Ну, сказывай... Кстати, меня Петром Алексеевичем величают.

Шен це а яьккхина, Садос доьца дийцира шех. Вукхо а дийцира кхунна, шаьш кхуза кхачарх.

Дикка Ийра хІара ший, къамелашка ваьлла.

Зудчуьнга схьа а кхайкхина, кхунна меттиг паргІаьтъяккха элира цо. Иттех минот яьлча иза чуера.

– Я у сына постелила...

ХІара шен чу вахара, цІийнан шолгІачу декье. Хьалха хІара Ийна чохь яра иза...

.....

Хьалха хІара хиллачохь а, хЮкху чохь а хьалхалера хьожа яцара, кхуо дуккха а шерашкахь сатийсина, дагахь латтийна хьожа, хІетте а дерриге а хьоме, гергара дара. Ойланашка ваьлла, гГеххьа Ийра хІара, массо пен, тхов, кор бӀаьргаца толлуш, цхьаьца хилларш дагаоьхуйтуш. ТӀаьххьар а, чохь дІа а тарвелла, тГера бедар а хийцина, аравелира.

– Ты куда? – хаьттира Петр Алексеевича.

– Пройдусь к Тереку...

... Эвлыйстте а ваьлла, лекхачу бердах чувобьссира Садо. Лахахь, когара ма-чаш дІаяьхна, хІинцца хІалаяьллачу беца тГехула схьавогГура хІара. Буц тГеда яра, амма кхуо иза тидаме а ца ийцира. ТогГех чекх а ваьлла, Терка тГе вахара хІара. Цуьнан шатайпа хьожа схьакхетча, кхи а чГоГІа тохаделира дог. Шена

муха нисделла а ца хууш, хийцаделира болар: когаш шаьшша дара сихделла... Терка йисте ма кхаьччана, бертал охьа а вижина, канашкахь хи а эчна, иза дIамелира кхуо, дакхий кърдаш а деш. Юха а, юха а. ТIаккха, хьалагIаьттина, хечин ши ког а хьалбина, Терка йистте охьа а хиьна, тийна догIучу хи чу кховдийра кхуо уьш... Хиэ, хьостуш санна, бай-йн мотт хьаькхира когийн айрех... Кхуо хIокху масийтта шарахь сатеснарг дара иза...

Малхбузучу хенахь дара, хIара бердах хьала а ваьлла, юха юьрта вогIуш. ХIинца хIара цахь вара, массарел а хьалха схьакхаьчна, хIинца ладегIа бен ца дезара...

.....

... Май беттан тIаьххьарчу деношкахь юьртахойн дуьххьара тоба цIайирзира. Цаьрца бара кхуьнан гергарниш а – да-наний, йиша-ваший...

.....

Кхузза пхийтгара ваьллехь а, дерриг хьалха дара кхуьнан, шераш дIадовларх ваха хIара ца кхиьнадела. Некъаш гездинехь а, дуьне гинехь а, дахар уггар мерза хуьлу хан дIаьяьллера, и марзалла ца евзаш, балехь, паргIатонах хьобгуш, Дала адамна еллачу бакьонех кхолламо, Iедало пайдаэца таро ца хуьлуьйтуш. Оцу некъашкахь дуккха а нах кхелхинера, кхунна бевзина а, бовзаза а болу, ткъа хIара дийна виснера, кхаж ца баьлла...

2009 шо.

ДАШАЕВ Шапрани

Ломахъ

Иштта доьГна хилла-кх: сан пхи шо кхаьча да а кхелхина, байлахъ висина со ненан нас, а ненан йижарша а кхио дийзира. Бакъдерг дийчича, цара суна хГумма а ца кхойра, мелхо а уггар халачу, мецачу хенахъ, генарчу, хийрачу, шийлачу бергаза дигинчу махкахъ, вовшашца яхьебевлча санна, ша-ша хьалхаяла а Герташ, сан мел долчу хьаштана – юучуьнца, молучуьнца, духарца, дешарца – кхачоеш схьавалийра.

Цаьргара девзира суна дуккха а хьалхалера хГуманаш, Гиллакхаш, хилларш, цхьацца хьесапаш а. Иштта, масала, масийттаза хезнера суна лаьхьан багара пхьид яккхинарг ялсамане гГур

ву бохург.

Юккъерчу Азехъ, тхо Гийначу а, даьхначу а, кхиинчу а меттигашкахъ, дукха хуьлура и текхаргаш – дАавше ерш а, йоцурш а. Къаьсттина дукха ГАьста гучуйовлура уьш, малхо ло дашийначу басешкахъ, йохьяла Гурьгаш чуьра арайовлий, вовшаххьяьрчина Гохкуш дийнна жГуганаш хуьлий.

Оха, бераша, царна тГехъ ца лелош хГун дуьтура? Доьллера, кхера а ца кхоьрура. Чешалгашна буьххье а юзий, ловзайора, вовшашна чета кхисса Герташ, ххийзара, ткъа уьш туьлчу хенахъ чкъоьрнаш схьагулдора, мегарг лаьхьа цу юккъера схьабаьлла а балале; уьш къуйнийн лабанашна я церан лергашна чохъ дАдохкура, уьш духарца долчунна шен хинйолу езар гур ю бохуш.

Амма цу дерригенал а сов, баккхийчара дуьйцунна тГе а доьГна, тхоч муьлхха а оцу текхаргийн багара пхьид яккха сатесна вара. Иза атта нислуш дацара, наггахъ волчун бен.

Бераш сихха даккхий хуьлуш зама яра иза. Даккхий хуьлуш аьлча а, баккхийчеран моГаршка дАхИтта дезаш.

КхоалГачу я йоьалГачу классехъ вара, билгал дага ца доГу, со дуьххьара каникулашкахъ балха хГуттуш. ХГетакъ ду иза, со жима волчу хенахъ. ХГетте а баккхийчеран болх кховдийра соьга колхозан куьйгалло. Ма-дарра аьлча, безарна айса бехна болх – доставщик.

Иштта олура аькка докъарш кечда, тГехъ а Гаш, лаьмнашка хьалабаханчу белхалашна юьртара я колхозера оьшу сурсаташ, мотт-Гайба, кхийолу хГума тАьхьакхоьхьуш волчух. Цунна шенна тГечАгГийой говр а, ломахъ юзуш йолу ши чкъург йолу Гудалкх а, ур-аттала говрана туьллу нуьйр а хуьлура. Мел жима велахъ а, иза дара суна дезарг, и болх харжийтинарг а.

Аьхкенан довха де дара юьртара цхьана говрана тГехиьна, важа белхалош-

на тѦаьхьахьошдолу гоь-юргѦа а, цхьацца кхийолу баккхал а тѦейоьттина говр тѦаьхьатесна а, со лома хьалаваха новкъа волуш. Бехха некъ бара иза, говрашка чабол эцийтина, сиха ваха йиш йоцуш а, ерриг ирхенаш, охьаненаш йолуш а.

Гушлакхе баьлла, нисса бѦаьргашна чу хьоьжура стиглара къегина бовха малх. Йовхонна кхехкаш де ду. Цхьацца ког ловзуш меллаша йогѦу, лехкарх пайда хир боций хуучу ас паргѦат шайн боларехъ тесна йитина говраш. ТѦаьхьайогѦург, нагахъ саца дагахъ, юхагѦурту, амма ас къевллина нуьйрах йихкинчу урхо дѦа ца хоьцу. Бертаза, ийзош юьгуш хиларе терра,генна хьалхахьа схьаяхьелла цуьнан ворта, тѦуьна баккхий бѦаьргаш гѦелбелла хьоьжу. Цхьана а агѦорхьа хѦаваъ кхочийла йоцуш йовхо кхерста лаьмнийн Ин чохъ. Мархин Іаьциг йоцуш цѦена стигал а ю.

Дикка хан ю суна и цѦогѦа хеза. Геннара схьа. Иза стенах тера ду – ца кхета со. Леррина ладоьгѦча, кѦаждаххана доьлхуш долчу жимачу беран аз тарло суна.

«Ванах, –ойла йо ас, – цхьанний гѦудалкх (ворданаш кхузахъ лела ца ло) бердах яхана-те?»

И саннарг а кхузахъ нислуш хуьлу, говр-гѦудалкх Ин чу йоьдуш. Иштта зуламаш хуьлуш билгалъяьлла цхьа меттиг ю хѦокху ломан некъа тѦехъ, шен «Ирхо» аьлла цѦе а йолуш.

«Иза цигахъ долчух тера ду, – лаьтта сан дагахъ. – Да, нана лазийна, дѦакъаьстина бер...»

Сихха цу метте дѦакхача лууш ву со. Суна ишта а, вуьшта а бер ду доьлхуш дерг бохург ду даг чу дижна даьлларг. Со а бераллера валаза, цхьаьна доьхначу гѦуллакхана тѦекхьачча, дан башха генадаьлла гѦо хирг хилар, цахилар а дац, кхерар а дац. Суна сайгахъ ондда ницкъ хета, тѦекхача орца доцуш, еса, тийна лаьтгачу цу меттехъ: со цхьаъ а, ши говр а.

«Лазийна адам хилахъ, тѦера баккхал охьакхоьссина а, со тѦехъ Іачун юьхъ лаьцна а говрашна тѦехаор ду, юьрта ваха везахъ, юхавоьрзур ву», – хьоьху ас сайна, сайн беран хьекъалца.

Хьалхахьа цѦехьана ирхбоду ламан некъ. Лакха буьххье хьалакхьачча а кѦеззиг а лахлуш ца хета стигал кхача гѦерташ санна аьтту агѦор хьалабахана тѦулгийн пен. Кхузара, лакха тѦера, чухьаьжча кхин а кѦорга хетало аьрру агѦорхьара Ин. Цига чувосса а дац атта, беккъа шера тѦулг бен дѦатасвала хѦума а дац. Соьца нисса бухара хьала хеза суна хѦинца и хьоькху цѦогѦа. КѦеззиг цхьана юкьана дѦасоцу иза, тѦаккха юха а, Іадо санна, орца доьху. Гондахьа хаалуш цхьа а садолу хѦума а дац, ур-аттала тѦемадаьлла доьду олхазар а. Гергахьа, цхьана тѦулгана юккъехула хьалаяьлла, бердаца чукхозучу куллах говран урх дѦа а тосий, Ин чу вуссу со, ловзийла йолчу ког ловзуш, тасалойла долчохъ куьйгаца тасалуш. Кхузахъ, бухахъ берг берриг а тѦулг бу, лакхара чухирцина. МаьІ-маьІехъ, цунна юккъехула маса дедда доьдучу сирлачу татолна гондахьа орам хецна кѦохцалан кондаро. Къардала тигац ораматийн дахар а.

Сема дѦасахьоьжуш волчу суна хьалха цѦехьана хѦутту дуьйцуш хазар бен цкъа а ганза долу сурт. ДегѦ йистехъ а долуш, нисса татолна тѦехула дѦакховдийна

бу текхарган корта. Къарззина суна тЕбогIабелла цуьнан аьнгалин ши бIаьрг. Суна хIинцалц схьа гинчарех а бац хIара лаьхьа: дегI мокха басахь, ткъа корта – къеггина можа. Амма хIинца суна гушъерг и текхарг яц, цуьнан багахь йоллу пхьид ю. ЦIога долччуьра лаьцна, бухахь дедда доьдучу татолна тIехула, леккха айина кхазош ю иза. Схьаэккха боллу пхьидан тIебаьлла болу боккха ши бIаьрг. ЦIарула цIен ю, цо орца доьхуш, йоккха гIеттош йолу бага а. Сайна ца гинехь а, ца хезнехь а цкъа а бакъ хетар дацара суна буйнал а йоцчу пхьидана чуьра оццул чIогIа цIогIа долу бохург.

«ХIинца хIун дича, хIун хир дара? – сихха ойла йо ас, меллаша охьатаьИий, гIеххьа болу тIулг кара а лоций. – Ас хIара коьртана хьажош тохахь, пхьид ла-зайо ас. ХIан-хIа, цIога лоцуш хьажо беза...»

Суна тЕбогIабеллачуьра дIа ца болу текхарган ши бIаьрг. Хетало, иза меттах дIа а ца йолуш,со хIун ю, ас хIун до хьажа гIерташ Iа. Цхьа гIулч яккхал бен меттиг яц тхойшиннан юккъехь.

Эххар а сайна бегIийла хетгачу хьажабой, дIахоьцу ас буйнара тIулг. Иза текхаргана тIекхетта я ца кхетта-м ца хиира суна, амма цуьнан тата даларца цхьаьна «чхьап» аьлла кхин цхьа тата а делира – лаьхьан багара татол чу йоь-жначу пхьидан тата.

Ган дезаш дара цуьнан яхар – нека дан ца ларош, маса доьдучу хи чохь тIекIал, бергал а юьйлуш.

Пурхал татол а хадийна, шершшина, генайоцчу куллах текхарг а юьйлира. ХIинца суна башха а дацара, цунах хIуьа хилча а, иза мичча яхча а.

2012 шо.

Вайл тӀаьхьа хӀун дуйсу даха...

– Йогуш яра Соьлжа-ГӀала, йоблуш яра. Мохь-цӀогӀанца угӀура хӀаваэхь яккхийчу тоьпийн дӀаьндаргаш. ГӀалех арадовла ши сахьт хан елла, аьлла, хабар даьржина, тхо, ма-хуьллу сихонца тхешан тӀелхигаш тӀейзийна, ураме девлира. Масех «Урал» машен яра адамех юттуш. Тхан цӀенна хьалха лаьтта «Орга» кафе кхоьлина, буюберах тарьелла, тишьелла, лахьелла, эзар-эзар дӀаьндарг чекхьяьлла, махо локкхуш, гӀийла тӀаьхьахьобжуш, гӀар йоцчу елхарца, мохь боцчу орцанца юьсуш хеталора. Иттех де хьалха дийна, сакьералуш, эшарех пенаш лекхалуш хилларг и ю аьлча, теша хала дара, –Соьлжа-ГӀалин Маяковскийн урамерчу 132-чу цӀа чохь ехачу сан бераллин доттагӀчун кьамеле, шина а куьйга корта а лаьцна, ладугӀуш Ia со. Аьхкенан довхачу дийнахь а шеллуш, тӀергӀан жигеткех хьаьрчина, наггахь кийран кӀоргера цьа кьора йовхар а тухуш Iачу цуьнан кьамел цкъа соцуш, тӀаккха дӀадогалуш, цьа-ши сахьт а делира. ЦӀийнан уьйтӀахь кхийна дуйкьачу зезагийн ИндагӀна бухахь лаьтгачу гӀантахь Iачу тхойшинна цьана а тайпана зезагийн хьожа ца йогӀура. Амма цьанхьа биргӀанах дӀаьндарг кхетгачухула, дӀаобхучу газан хьожа а, цуьнан ца хеддаш «ш-ш-ш» лаьтгара лерехь. ХӀинцалц, тхо цьаьнакхетча, дерриг кьамел а аьрхачу бераллин хан а, кьоналлин цьакӀеззиг мерза мур а хьахош хуьлура. Ткъа хӀинца, хӀинца дерриг дуйне а баланах дуйзна. И бахьа а, билла а меттиг бац, цунах дакъа ца кхочуш висина стаг а вац. Зайнапан, хӀинчаул цьа кӀеззиг зама хьалха, кьегинчу зӀаьнаршца лепаш хиллачу Iаьржачу бӀаьргашчухула баьржа иза саьлнаш лаьтгачу кху уьйтӀахула.

Доккха садоккхий, йовхар тухий, юха а дуййчу цо... .

– Шайн цьацца шад хьалакхуссуш, тӀаьхье шайш хьалабовлуш, машен тӀехь дӀатарлуш бара сан лулахой. Дукхахберш суна ца бевзара, я тӀеман ИндагӀо яхьаш хийцинехь а, я хӀорш сан лулахой бацахь а. Со царна а евза хир яцара, суна ма ца гора сайн юьхь. Бакьду, гондахьа бӀаьрг кхарстийча а тоьуш дара гӀалин эрчалло дог дожон, ткъа бӀаьргаш – деган куьзганахь, иштта цадевзачу девлла хирг хир дара-кх тхо а.

Сан доккхадолу ши бер хьаладала лараделлера, ткъа жимахверг дукха парта-тала хиларна делахь а я кхеравеллехь а, лахахь лаьтгара. Сайн шад хьала а кхоьссина, кӀант хьалакховдира аса. Катоьхна, цьаммо хьалаийцира иза. Оццу юкьанна цо «ахI» олуш хийтира суна. Цунна тӀаьхье хьалаяьллачу аса, малвелла, кира санна кӀайвелла, бӀаьргаш кьевлина, халла садоьлу кӀант мараийцира. Цуьнан хийцаваларх цецьяьллачу аса, сихдинна куьйгаш хьобкхура цуьнан коьртах, юьхьах, дегӀах. Пендарш тӀера охьахьаьддачу мелачу цӀела дахара сан куьг. «Осколок!» - кхийтира со хиллачух. ЦӀий сагон цьа мадар йира оха. Кхин хила гӀо а, я орцане даха дог а дацара. Тхо ма-кхуьбу гӀалех

арадовла доьлхуш дара. Сан хьере хиллачу коьрто хийла ойла лубьсту: «Ирс я! хьан, сан нана,- ши бутт хьалха кхелхинчу сайн ненах хьобгу со, - ма говза хили хьо, маьршачу лаьтта хьайн хеннахь йирзина. Дика ду-кх иза а, жлаьлеш дужучу меттехь хьегна зовкх а тоьур дара хьуна-м, хIара кьемата ца гича а. Ткьа со хIунда йисна хьол тIаьхьа? Со хьанна тIетовжа йисна? Вайшиннан а цхьалха хиллачу дахарехь, ден диканах я йиша-вешин марзонах бала бол биснера сан? Везан Дела, со ийманах ма йохае ахьа, сан берийн а ма дац сол сов амал...».

Со схьакхетачу хенахь, карахь кIентан корта болуш, цабевзачу палсан кий-сик тIехь голаш тIехь Iаш яра со. Палсах чекхьюйлучу шелоно, гIорийна сан голаш, лацаеллера. Вовшаххьяьрчина лаьттара сан ши бер а, эцца Iуьллу тхан шед а. Шийлачу серлонца кьизга «Моздок» вокзалан уьйтIе. ДIасахьяьжча гуш машенийн серлонаш, гIовгIанаш. Массо а шайн гIуллакхашна бевд-да бу. Тхьотца бала болуш стагга а вац. Дерриг а изделла. Сан коьртехь хьов-ха, дуьненахь а. БIаьргашна гушдерг – шийла бакьдерг. Даха дог дац сан кIанте. Охьякхевдий, цуьнан хьяьж тIе, бIаьргаш тIе, гIорийначу балдаш тIе барташ доху аса. Багара Ia етта беснеш тIе, мера тIе, куьйгийн пIелгаш тIе. Юха а барташ доху – хьяьж тIе, бIаьргаш тIе, мерана, лергашна... . Сан «Iахарна» ца дезара ша аса иштта хьяьстича. Дегала вара, гуттар а корта дIаийзабора, вада гIуртура. И дагадеанчу сан юьхь тIе кьажаран IиндагI хьяь-дира. Ас юха а мерана барг баьккхира. Ланцалучу кьаьхьаллех юьзира сан бага. Со йоьхна дIасахьяьжира. Кхийтира. Сан кIентан валаран кьахьо яра сан бага еьнарг, соьга ланцалург...

ГIийлачу озаца йолаелла со, мохь тоьхначу елхаре елира:

– Везан Дела, сан сих ваьллагун садаларан кьахьо соьга а лан ца елча, мел хала ду садалар, мел боккха бу хьан ницкь! Валаран зилехь чамхалган меха доцчу шайн дахарехь, хIун кьуйьсу кху адмаша Хьан лаьтта тIехь? Ца хаьа, я ойла ца йо, муьлххачу а дийначун валаран кьаьхьа кад мала дезаран? Цу йи-стехь ма дош дац хIара дуьне! Сан «Iахар», хьо а сол туйли, хьо а чекхвели цунах, ткьа со тIаьхьайиси... . Маса шерийн гуо бисна сан баккха? Сахуьлчу, садовчу дуьнене хьежа? Со кхабаезарг, со ерзозарг, ахьа а дIатеси, байлахь йити со ...

Масане бара уьш, сан леткьамаш, лобхуш кьахьега цабезарш, дуьне дуьз-зина болуш берш.

Зайнапа доккха садоккху, легашка яьхкина йовхарш кьевлин-чу балдашца хьуйю. Дикка хан йоккху йист ца хуьлуш. ТIаккха а, ладугIург суо йоцуш санна, суна тIехула хIаваэ чекххьожуш, дийца йола-ло:

– Зуда, хьуна хIун хилла, хIун гIо оьшу хьуна? – хеза суна сайн тийжамашна юккьехула. Со хьалахьожу. БIаьргех куьйгаш хьокху. Пейоьхна тIаьрсиган еха палаш а, коьрта тиллина тIапа куй а болуш вайнехан стаг ву соьга вистхилларг. Сайга хоьтгучун ойла еш, жимма соцу со, тIаккха:

– Сайн велахьара нанас дена вина ваша оьшура суна, – боху ас.

... Суна ваша даиманна а оьшура. И сан деган лазам, сан дахаран гуттаре-нан эшам бара. «Ваша», суна и дош а хетара шатайпанчу серлонца лепаш. Суна гуттар а лаьара, сайн вешин мохь эцна гIонйолу турпала йиша хила. Бакьду, сан цуьнга тийса са дацара. Сан и вацара. Со сайн ненан а цхьаь бен яцара... .

Тевеьнарг охьякхевда. Сан белша тIе куьг дуьллу. Хих буьзначу бIаьргийн

негIарш сих-сиха вовшахдетташ, дегочу озаца хотту:

–Харжам хир барий хьан?

Аса корта ластабо:

– Хир бацара дера, нанас дена вина вацахь а.

–ХIун ю хьан це?

– Зайнап.

Палаш киснара схьаэцначу йовлакхца шен тIунделла бIаьргаш дакъош, массо а дош къастош, боху цо:

– Зайнап, тахана-тховса дуйна хьан нанас дена вина ваша ву-кх со. Сан це Ахьмад ю. Бена-Юьртара ЗавгаевгIарах ву со. Вай вайга, юьрта дIадаха деза.

Цхьа тамашийначу йовхонан тулгIе хьаьдира сан дегIе. Суна кхин елха а, тийжамаш бан а ца лиира. Сан хье а, дог-ойла а синтемо йийсаре лецира. Цул тIаьхьа дерг гIенах санна дара. Ахьмадан гергарчийн гергара стаг а, кергарчу несарийн «Хаза йоI» а хилира сох. ХIара дуьне а кхечу базе дирзира. Сан «Iахарна» а доккха орца кхиира. Со хьобгучу паргIатонца, жимма велакъажарна севцачу балдашца Iуьллур а иза кIайчу марчонна юккъехь. Боккхачу новкъа иза ваьлча а, дог цIела керчаш, маьхьарца дисча а сатуьйхира ас. «Хьайн нана яла хьан», – айса аьлча а, тахана суна санна, цунна со лан а хала хир дара-кх аьлла, ойла хилла, дукха нахала ца елира, амма сан кийрахь цхьаь хаьдда, кхин метта ца хIоьттина.

Стаг дIаверзош мел оьшург дира сан вашас, соьга а хоттий, пурба а доккхий. АхьмадгIеран йишин бохамна гIо лаца баьхкинчара, дукхаммо а олура: «Дала собар лойла хьуна. АхьмадгIеран-м хаза йиша хилла».

Теша хала долчу ирсе кхаьчначу аса, сайн бохамна юккъехула дозалла а дора: со а хили-кх нах санна, вонехь гIо лаца ваша а волуш! Кхоьрура цунах хьогаман гIан хиларна. Цундела даггара вьохура ас Деле сайн ваша: «Везан Дела, Iалашве Ахь иза, цуьнан вон ма гайта Ахь суна...».

Кхо бутт баьккхира оха Беной-Юьртахь. Дахаре диллича, дукха хан яцахь а, нах бовззал хан ю иза. И юрт доггах езаелла суна. Амална кIеда, хабарна тIера, доггэца говза, цIенна бусулба нах беха цигахь. Бакъду, Ахьмаде ца кхочу цхьа а, цуьнан шен вежарий а. Со йоккхае сайн вешех а, сайн керлачу гергарчу нахах а. Соьгахь бала ма бара: хIара дуьне шайн «белшаш тIехь» лаьтта къонахий дIа а бевлла, кIа оруш юьсу кегаш санна, кху тIаьхьабисинчара, хIара дуьне шаршшийна шайн белшаш тIера нохчийн зударийн белшашна тIедаьккхина, хьалакхуьчу кегийрхошна къонахийн масал ца дисна, аьлла, хеташ. Сайн вешин Ахьмадан дахаран, цуьнан уьйрийн, гIиллакхийн, цуьнан деган дикаллин, цунах доьзна долчу массо а хIуманан масал сайн висинчу кIантана доьзуьйту ас. Ахьмаде хьаьжча хаь суна:

Къонаха ши метр лекха хила ца вогIий,

Я попан ондалла ца хилча а и мегий.

Мега и цахиларх меркIелахь мекх,

И нахах ца хьежахь чекх.

Сискало вузийна аркъала ца сетгахь,

ХIара дуьне шен дуьхьа ца лаьттий хаахь.

Дуьйцург дечуьнца цхьаьнадогIуш веллахь,

Гийлачух кяхета догцѐна велахь.
«Ва, орца!» – аьллачохь, ша кхоор воцуш,
«ХIара хьанна гур дара-те!» – ойла а йоцуш.
Зударша санна, гIийбаташ ца гулдеш.
Большучу бIаьргашна синтеме дош карош.
Де доьхнарг тIетовжа тешаме волуш,
Дог доьлхург хьаста, бусулба волуш.
Мобттурш долчуьнца ца нислой хууш,
Йочано, йоькхане чIир ца юьтий хууш.
Юьххьера воцуш, даггара волуш,
Хила хьакь ву-кха иштта,
Ша кьонаха хета муьлхха а нохчи.
Кхача ца белла и санна кIентий,
Ца бевлла уьш кьайла, замано хьулбина.
Деле ас доьху цхьа дика сайна,

Ма йита Ахьа со, сайн вешел тIаьхьа», – наггахь, дуькьачу догIанехь кьизга стелахьштиган серлонца юьхь серлайолуш, юха а гIийлачу озаца цхьанаэшшара кьорра бекачу узаме йолуш, шен дог делхориг дийцира Зайнапа.

...Сан бераллин доттагIчун дийцар кьорачу озаца, даггарчу синтемаца, Iаьржачу бIаьргаш чохь наггахь серлайолучу йовхонца дара. ТIом чекх ца баьлlexь а, лахбелла, гIали чу бахархой схьабаьхкина а, схьаоьхуш а йолчу хенахь дара цуьнан бохамна дакьалаца – нана а, кIант а валаран хьокьехь еьна со, цуьнан доьналlexь бIаьрг буьзна, ала дош ца карош йисира.

Бакьду, цомгуш йолчу цунна гIоли хилча, Беной-Юьрта цхьаьна яха барт хилира тхойшиннан. Зайнапана лаьара, шен гергара нах, шен уьйр йолчарна бовзийта. Ца кхиира. Ларйоцуш ца дайра цо лайнарг. ХIинца вай цец ца довлучу, «цIе ца йоккхучу» лазаро сихха дIаяьхьира иза. Дала жоп делира цуьнан дехарна а, бIаьрзечу Iожалло хеназа дIавигнехь а, вешин Ахьмадан вон ца гира цунна.

БIаьстенан зезагаш санна, хаза кхуьуш ю вайн гIала. Хено шираллин пардо лоцу хиллачунна, леллачунна а тIе. Зайнапан цIа лаьттинчу меттиге безамна а бIаьргтоха дог ца догIу сан, ца хууш а, наггахь тIехйолуш нисьелча а. Суна ма-дарра ца дийцинехь а, шех дог диллина, тIаьхьавуьсучунна кьонаха а, кIилло а вевзаш хилийта, дийцина-те цо шен дагара, олий, ойла кхоллало сан. ХIинца хьуна а девза-кх цуьнан дийцар...

Поэзи

Цуруев Шарипан - 50 шо

Цуруев Шарип Мовладович вина 1963-чу шеран 20-чу январехь Гуьмсен кӀоштара Лаха Гезлой-эвлахь. 1980-чу шарахь юккъера школа чекхъяьккхинчул тӀаьхьа Советски Эскарехь бӀаьхаллин гӀуллакх кхочушдина. 1988-чу шарахь цо чекхъяьккхира Нохч-ГӀалгӀайн пачхьалкхан университетан филологин факультет. Белхаи бина юкъарадешаран шкоলেখь, хьехархойн институтехь, Нохч-ГӀалгӀайн историн, меттан, литературин, социологин, экономикин, философин а Илманийн-талламан институтехь. Иитта Цуруев Шарип хилла хьехархойн училищан директор, коьрта редакторан даржехь хилла «Васт» а, «Даймохк» а газетаикахь, белхаи бина «Орга» журналехь а, Нохчийн Республикин къоман политикин, зорбанан, хаамийн Министерствехь а. Карарчу хенахь коьрта редактор ву «Хьехархо» газетехь, цуьнца цхьаьна жьопаллин редактор а ву Нохчийн Республикин Илманийн Академис арахоьцучу «Таллам» журналан. Россин яздархойн Союзан а, журналистийн Союзан а декъаихо ву. Цуруев Шарипа дукхазза дакъалаьцна ерригсоюзан, ерриге Россин, республикин а тӀегӀанашкахь дӀаяьхьначу кхоллараллин, Илманан, политически а конференцишкахь, цо жигара дакъалоцу республикехь дӀа мел хьочу вовшахтохарикахь. Нохчийн Республикин интеллигенцин клубан Президент а ву, Нр-н харжамийн комиссин, Нр-н культурин Министерствон экспертни кхеташонан декъаихо а...

1987-чу шарахь Нохч-ГӀалгӀайчоьнан цӀарах Цуруев Шарипа дакъалецира ерригсоюзни къоначу поэтийн фестивалехь. 2009-чу шарахь Россин яздархойн съезде векал а вира.

Шкоলেখь доьшуш волуш дуьйна волавелира Цуруев Шарип стихаиш язьян. Цуьнан дуьххьарлера байтаиш а, статьяиш а зорбатуйхира 1977-1978 шераишкахь Нажи-Юьртан кӀоштан «Коммунизман маяк», Гуьмсан кӀоштан «Цен байракх» газетаиш тӀехь. Цул тӀаьхьа дуьйна цуьнан стихаиш зорботоха йолийра республикехь арадовлчу газетиий, журналий. Дукха хан ялале къоначу поэтан цӀе йовза юьйлира нохчийн литература ешархоина. 1978-чу шарахь иза

къоначу литературийн «Пхъармат» цхъаьнакхетараллина юкъаийцира, ткъа цул тІаьхъа масех шо даьлча оцу цхъаьнакхетараллин староста а хилира.

Цуруев Шарипан стихаиш, статьяиш, очеркаиш кест-кестта араюьйлу республикера газетийн, «Орга», «Вайнах», «Нана», «СтелаІад», «Лам» журналийн агІонаиш тІехъ.

Цуьнан говзариш юкъаяхана тайп-тайпанчу шерашкахъ араевлачу поэзин а, Илманан а дуккха а гуларина. Кхаа киникин автор ву иза («Йисалахъ, Нохчийчохъ» (1992 шо), «Тешалахъ, Даймохк» (2002 шо), «Цхъа мерза-гІайгІане мукъам» (2011 шо). Литературах а, фольклорах а лаьцна язбинчу цхъамогІа белхийн автор а ву иза, цо язйина бІеннаиш статьяиш, очеркаиш, интервьюиш, оьрсийн маттера нохчийн матте а, нохчийн маттера оьрсийн матте а гоч-дарш кхочуш а дина. Цуруев Шарипан цхъайолу говзариш оьрсийн а, кхечу меттанашка а гочйина ю. Цо ша нохчийн матте яхна Россин халкъийн поэзийн стихаиш: Гамзатов Расулан, Кугультинов Давидан, Кузнецов Юрийн, Гуртуев Салихъан, Магомедова Банин, кхечеран а. Поэтан дуккха а стихаиш мукъаме а ерзийна дІалокхуш ю вайн эстрадин тоьллачу илланчаиш а, йишлакхархоиш а, нохчийн халкъан эшарийн жанрехъ хъакъйолу меттиг дІа а лаьцна цара. Шен говзаришкахъ автора ешархоиш хьалха хІиттадо кІорггера чулацам болу философски хаттарш, царна дала жоьпаш а карадо цунна. ХІумма а дац, цуьнан философски маьІна долу цхъайолу говзариш могІарерчу ешархочунна кхета хала хиларх, амма, уьш юх-юха ешча, кхета хала дац поэтан сагатдеишдерг хІун ду хаа, вайзаманхоиш иза хІун ала гІерта бохучунна тІаьхъакхиа а.

2003-чу шарахъ Цуруев Шарипа толамбаьккхира республикин литературни конкурсахъ («Поэзи» декъехъ), ткъа 2005-чу шарахъ «Вайнах» литературни-исбаьхьаллин журналан премин лауреат а хилира («Литературоведени а, литературин критика а» декъехъ). Нохчийн Республикин литературин вевзашволу векал санна Цуруев Шарип юкъавахийтира «Кавказан гІарабевлла нах» цІе йолчу книгина. 2012 шеран Россин халкъийн Артиадин лауреат а ву (Россин артийски комитетан дашо мидал елла). «НР-н Интеллектуальни центр» хІора шеран «Дашо бухІа» премин лауреат а ву. Нохчийн Республикин Куьйгалхочун сацамца Цуруев Шарипана совгІат дина «Къинхъегамехъ билгалваларна» Сийлаллин знака (2009 шо), «Нохчийн Республика дика гІуллакхаш дарна» мидалца а (2012 шо). Россин яздархойн Союзан С.Есенинан, В.Маяковскийн а, Нохчийн Республикин яздархойн Союзан М.Мамакаевн а орденийн кавалер а ву.

50 шо кхачарца Шарип даггара декъалво «Орга» журналан белхахоиш. Тхуна лаьа, хъан коллараллин керла кхиамаш хуьлийла. Дала могошалла а, ницкъ а лойла хъуна керлачу кхиамашка кхача!

Со мичча водарх а,
     иза со вахханчу вoьду,
 Ас хIуъа лелорх а, oьГIаз гIой,
     дIа а ца вoьду.

Со цхъана минотехъ шен
     мараволлар бен, цунна
 Oьшуш дац, ма боху, дуьнен чохъ
     даккхийчех хIума.
 Суначул чIогIа а деза, бах,
     цунна сан дахар,
 Даима сан гIопехъ вижна ву,
     боху, и наха.

Иштта ву-кх сан накъост–Iожалла...
 Ца хаъа суна-м
 XIун хир ду дуьнен чохъ адамна
     тешаме цул а.
     1986 шо

Нохчийчоь

Нохчийчоь! –
     хьo аьрзу Iаьршашкахъ
 маьрша тIам бетташ,
 Хьo аьрзу – хьайн лаьмнийн
 лекхаллин марзонехъ,
     шовкъехъ.

Ма йиса, борз хилий тогIехъ,
     ца ялалуш меттах,
 Ма йиса, Нохчийчоь,
     хьежа хьo хьoьгучу новкъа.

Нохчийчоь – сан марзо,
     сан уггар сийлахъа доIа...
 Нохчийчоь! –
     хьo чов а ю суна,
     ловш аса езда!
 Сох ийна хьан са ду, чууьйзург аса
 садоIуш...
 Нохчийчоь, ялайлахъ,
     кIантана ма чIогIа езна.

Нохчийчоь, хьo суна
     сайн ненан сибатехъ евза –
 Хьан коьрта амалш ю сан
     ненан кьинхетам, безам.

Нохчийчоь, хьo суна гуш
     ю-кха сайн дадин вастехъ –
 Сан дадин маьрша дог долуш
     хьан бо хьуна хастам.

Ца кхеттал, ца тешшал тамашен
     хIума ду иза –
 Кураллий, мискаллий, цалаарх,
     гуш ю хьан дегIехъ.
 Хьох буржал тоьхча а,
     хьo маьрша юьсур ю сица–
 Цундела лору хьo!
     Хьoьгу хьох!

Цундела еха!
 Гпан хиллий хоуьйтуш
     хьан массо мостагIна моьгтург,
 Хьан эзар шерашкахъ
     мел хилла дика денлойла!
 Деза де ду хIара – хьo
     самайолу сахьт хIоьгтти,
 Нохчийчоь, кIенташна
     даима хьo маьрша гойла!
     1988 шо

***

Ахъ далха ма делахъ дагара, накъост, –
 ДIаевлла и хенаш
     хетачул гена.
 Кьoбалде кхолламо къастийна дакъа –
 ХIара-м дерриг дIадер дай,
     тарделла гIенах.

Ахъ далха ма делахъ дагара, накъост, -
 Хьох кхета, ладогIа лууш вац цхъа а.
 Хьo хIунда гIерта хьайн
     мискалlex кхардо?
 Декъаза хьан хабарш
     oьшуш ду хьанна?

Хьан ирс хьан даг чохъ бен
     лепар дац нуьрах,
 Хьуо, висча хьан кьина
     дог хьайниг тийжа.
 Цундела гIолехъ ду, вист а ца хуьлуш,
 ДIо диттах, дIо тIулгах тарвелла Iийча.

Вай кхачош, вайн дахарх деш
кегий дакъош,
Хуьлуш ду хуьлуш дерг, –
вай цуьнан керахь.
Ахь далха ма делахь дагара,
накъост! –
Дџаевлла хилла а йоцу и хенаш.

1991 шо

Поэте

Сатийсамийн марзо юьсур ю,
Къахьо хилла, хуна дуьхьал ерза.
Тпаккха хьо ца хууш вуйсур ву,
Хун ду билггал къаьхьа,
хун ду мерза.

Тпаккха хуна гур ду – эрна ду
Зезаг, седа хестош аьлла илли.
Хуна шира хеттарг керла ду,
Хьан ойланаш – и къух даьлла ирзу.

Тоам белахь долуш долчух хьайн,
Хастам белахь хьо кхетарна хинца:
Хуна веза хеттарг – хилла вай,
Хуна къонах хеттарг – хилла лай.

Амма йиш яц вухавала хьан,
Новкъа ваьллекхь, тола хьо я вожа.
Поэт хила дацахь хьан син хьал,
Хьох хир ду-кха, хьайба санна, божа.

Хаза доцу дика дита ахь,
Ахь ма къийса агта ваха меттиг.
Хьобца хир ю уьш ца баьшна яхь,
Хьобца хир ду сий а, уьш ца кхеттал.

Хокху сохьта хьан са бџаьрзе ду,
Амма – коьрта, диц ма делахь ахьа:
Хьо а къарлахь, дуьне духур ду,
Делан дуьхьа, вуха ма валахьа!

1991 шо

Нохчийчоьне

Бџарзвелла, лоьху ас некъаш,
Ткъа некъаш ца карадо.

Дагна сел гергара хеташ,
Ма генахь хилла-кха хьо.

Мобтгий, некъ карийна эххар,
Цкъацкъа дог ирс ган кечло.
Амма, мел гена дџаэхарх,
Хуна те ца кхачало.

Со хьегош, лаам ца лоруш,
Хервина хьох замано.
Дџаяха хьо новкъа йолуш,
Дуьнен чу ваьлла-те со?

Суна-м хьан букв бен ца гина,
Сох уьдуш, болар ахь до.
Ванах, сан декъазчу сина
Хьанал ца хилла-те хьо?

1993 шо

***

Хьо цхьаь ву дуьнен чохь..!
Хьол хьалха – тџаьхьа
Цхьаммо а ца лайна
Лайна дерг ахьа.

Хьан безам, хьан бала,
Хьан хьекьал, хилла
Цхьанне а ца хьйна,
Цхьаннен а ца хилла.

Дуьнен чохь мел хуьлург
Цкъа бен цахилар,
Хьо санна адамаш
Кхин хирг ца хилар –

Дуьненан цхьа мерза
Къайле ю иза,
Гџайгџане елахь а –
Сийлахь ю иза.

Хьо цунах кхеталахь –
Хьайн пусар делахь,
Цхьаннех а хьобгуш кхин
Хир вац хьо тпаккха.

Хџора стаг ву иштта –
И диц ма делахь,

Кхечарах цавашарх
Дог паргIатдаккха.

Нахах ца вашар,
Нахах хьо хьегар –
Ду йиша-ваша,
Я езар-везар.
1995 шо

***

Лаамаш эшийнарг маърша ву,
Лаамаш – буржалш ду болаган.
Лаамаш – и беккъя Iаържа кIур,
Сих хьерча лаьхьанан боларехь.

Декъазниг, вуьгий шен йийсаре,
Вай а во, лай а во лаамо.
Лаамца воллург а кыйсамехь
Кху лаьгтахь ирсе ца ларало.

Нохчийчохь – кьонахийн латта (илли)

КIиллоша йобькки хьо шайнех,
ЦIубдарша муьйлу хьан ций.
Хьо бехьярх изьхдоцчу лайша,
Нохчийчохь, довр дац хьан сий.

ШайтIанийн кхаж баьлла ханна,
Хьан стиглахь го марха-дохк.
Амма ду сирла, малх санна,
Хьан хиндерг, сан нохчийн мохк...

Хьан кетIа боьссича бала,
Хьо йисча бохамийн араьхь,
Букь туйхи– ка тоьхначара,
ЦIе туйхи – ца езачара.

Хьан чевнаш дебачу дийнахь
Хьан лазар чагIделча некхехь,
Нохчийчохь – сан Даймохк сийлахь,
Со ву хьан кхолламан декъехь.

ЧагIлуш хьан балин йозалла,
Цхьаь ду-кха сан дагна томехь –

Хастам бо, хастам бо Далла,
Кхолларна со нохчийн кьомах.

Лийрбоцу хьох тешам латтош,
Цу Деле хьобх доIа ду сан.
Нохчийчохь – кьонахийн латта,
Эвляийн беркате хIусам.
2000 шо

***

Сан хIинца ала дешнаш дисна дац,
Сан хIинца бийца Даймохк бисна бац.
Гонаха цунна – харцо... цунна чохь
Зуламо шовкье бугIу букар бохь.

Сайн махкахь махках ваьлла висна со,
Сайн махкахь Даймохк боцуш
висна со.

Ас, бIаьрзе хилла,
Даймохк лобху сайн –
Сан Даймохк цхьанне
гирий шуна, хIай!?
2000 шо

***

Тешалахь, сан Даймохк,
тахана тешалахь –
Йоцдочу ханна хьо бисина изьшамехь.
Халонаш, баланаш ахь дукха лайна,
Делахь а, хьан хиндерг,
хьан ирсе ца дайна.

Тешалахь, сан Даймохк,
хьайн кIентех, мехкарех, –
Уьш кьила бахана боцучу бехкана.
И сирла бIаьсте а ер ю хьан бешахь,
Йоьрзур ю чевнаш а,
нагахь хьо тешахь.

Хьо байлахь ца бисна,
сан Даймохк, тешалахь,
Хьо безаш беллачийн безамна,
тешалахь.

Цу Везчу Делехь ду хьан рицкья,
ницкь а,
Зуламхой ларор бац хьан Сийца, Сица.
2000 шо

Нене

Хьо ца хилчахъана хъайн дог этIаш,
ОьГазьобьхуш хьо ца хилчахъана,
Хала дац-кха суна халахетарш,
Дерриг мегаш ду-кха суна, нана.

Амма, хIара дахар хьох дIахьулдан
Ницкь а болуш, со ца хилла кьонах.
Ахьа-м – иза дага догIий хьуна? –
Со-м ларвора жимчохь массо вонах.

Кхеравелча цхьанхъа я лазийча,
Хьоб ххойкхура – хьо йолура орцах...
Со хьан марахь мел паргIата Iийна,
Ца кхийрина шайтIанех я дорцах.

Даг чохь еха суна и дIаяхна
Массо вонах ахь ларвина зама.
Хьо лар ца луш, гIорасиз ву тахна,
Хьуна хьалха бехке ву со, нана...

Амма дерриг гуш ду-кх везчу Далла:
Сайн са дIалур дара-кх, хазахеташ,
ОьГазьобьхуш хьо ца хилчахъана,
Хьо ца хилчахъана хъайн дог этIаш.

2004 шо

БиьмогIанаш

***

Тахна а деха вай дIадаьллачуьнца,
Вайна товш хетарг бен
дага ца лобцуш.
Вайн доцчу доьналлин
къелла ю цуьнца,
Вайн йоцчу стогалло тIе а ца оьцуш.

***

Лаамна хьалха ца кьарвала,
Даима хилла ду хала.
Сан изь-бехк, ларве со кхардамах,
Ма вита цхьаннах тарвала.

***

Iаьржалла хъайн деган
ахь сох дIалечкьор ю,

Ткьа суна кIайдаргех тарлац и кхин.
Суна-м хьо, моьттура,
ламалан леча ду,
Амма хьо хиллера аренан кьиг.

***

Лардала гIертар ду цамгарех, вонех а.
Тардала гIертар ду стегарех,
кьонахех.
Ткьа хила дезарг бен хилаза ца долу –
Тарбаларх, кьонахий ца хуьлу коIанех.

***

Чекхдала дезарг цкьа
чекхдаьлла даьлча,
Дуьненахь кьематде хIоьгтина
даьлча,
Хуур ду, ма боху, мила хIун хилла –
Дависарг, тахханехь и билгалдаьлча.

***

«Хьан бIаьргаш, хьан бIаьргаш –
дийнна ши малх!» –

Малхах уьш тера а болуш ца бах.
Ткьа хIунда?
Хьан бIаьра мел хьежа
гIертарх,
Цу малхе санна бен ца хьежавелла.

***

Давирзича – соьга хьуьйсу,
Схьавирзича – сох дIалечкьа...
И хьан бIаьргаш гIайгIа юй сан
Хьуна хIунда хаац-теша?

***

БIаьргашна го бIаьргаш,
балдаш го царна,
Духар а, болар а кьасто уьш деза.
Кура ву, эли ахь, сан дог ца гарна.
Ткьа дог гург бIаьргаш дац.
Дог ган дог деза.

1983 шо

Сан ирсан мукъам

***

Серладаьхна Нохчийн лаьмнаш,
 Дашо цинцаш Iена маьлхан.
 Деган мерзаш
 Хьедеш мерза,
 Зарзар ека зевне.
 Тхино сийна
 Бай къагийна,
 Тпундина цо цIенойн тхевнаш.
 Чахчарех чу Iена детих
 Тера
 Сирла шовда,
 Генна гондахь хезаш цуьнан
 Самукъане зов ду.

Иштта сурт гуш кхузахь
 Сан дог ирсах дузу.
 Лаба даим ваха,
 Зевне иллеш баха.

***

Тхан кхузахь сийна догIанаш обьху,
 Баьццара мехаш а хьобкху.
 Зарзаро сахиллалц, кIажьобьхуш,
 Iадхьобкху пондар а лобкху.

Тхан кхузахь маьлхан догIа догIу,
 Стигалахь бос лепа стелалад догуш.
 Аьрзуно, сийначу хIаваэ долий,
 Мох лобцу, дуьненах самукъадолий.

***

Эхь хеташ, ийзалуш,
 КогашIуьйра
 Вайн коре еара
 Аьхкенан суьйре,
 Зезагийн хьожанаш,
 Аьхналла яхьаш.
 Цо серлаехира
 Кхоблина ойланаш,
 Адамийн яхьаш.

Седарчех къагийра
 Цо стигал хьаьIна.
 Дегнаш а тедира,
 Синтемах хьаьгна...

***

Ахь сан дог хьаьстира,
 Ахь суна къагийра бIаьсте.
 Вайша ца къаьстира,
 Массо а гIертарх вай къасто.

Евзира ямартло,
 Бевзира доттагIийн тешам.
 Халачу замано
 ЧагIбира дегнашкахь безам.

Хьан бIаьргийн хьаььначу
 Стигала хьобжу со тийна:
 БIаьсте ю царна чохь,
 Царна чохь – ирсе сатийсам.

Хьо ю-кха ас лехнарг,
 Сан седа, сан деган эла.
 Хьо ю-кха ас ехнарг
 Кхолламаш язбечу Деле.

***

Бара сан дахарехь
 Цхьа сийна сатийсам,

Цуьнца бен ца хуьлуш
Со цкъа а сатийна,
Цхьа сиха сахуьлуш
Со цуьнца дАтийча,
Седанал лекха суо
Хеташ, цо хастийча,
Даго а атта ловш,
Цо чов еш, лазийча.

Сан сийна сатийсам,
Нур санна, къегина,
Блаьстенах Ia деш сан,
Чим хилла бегира.
Цуьнан лар ловхуш, со
Кхочуш ву къаналле.
Сан акхадаьлла са
Тилделла паналлехь,
ЦIадерза лууш дац,
XIун де ас – хууш вац.

***

Хьан блаьргийн нуьро со вахийна,
Башийна даг тIера ша.
Ахь дахар делла сан иллина,
Ахь тIома даьккхина са.
Хьо ю, сан ойланаш хьистина,
Блаьстенах тардинарг Ia.
Сайн шераш юханехьа листина,
Хьоьца сайн ирс доьзна Ia.

Хьан блаьргийн стелаIад

И хьан блаьргаш сирла-сийна
Даим а сан даг чу хьуйсу.
Сан буйсанех туьйра дина,
Уьш ду гIенах дуьхьалтуьйсус.

Хьан блаьргаша гергавоьху,
Задаьлла блаьсте оьхьуш.
Ас кхин безам, ирс ца лобху,
Церан серло мел ю йогуш.

Йоьду блаьсте, тIаьххье Ia а,
Ду дIаоьхуш шераш къона.
Собца еха, ларвеш вонах,
Хьо, хьан блаьргийн стелаIад а.

Дерз доьлху...

Гуьйрено, схьадохуш дитташ тIера,
ГIаш кхуйьсу сан когаш кIел.
Хадий ахь вайн некъаш,
дац аьлла шера,
Безамна еш къьиза кхиэл.

Тахна хьо дIайоьду дела,
Кхоьлина гуьйренан де.
Тахна хьо дIайоьду дела,
Дерз доьлху сахьийзадеш.

Ахь тIекIел даьккхи сан тийна дахар,
Дагий ирс чим бина вайн.
Хьуна сол дукхабийзира бахам,
Хьуна со хийтира вайн...

Гуьйрено, схьадохуш дитташ тIера,
ГIаш кхуйьсу сан когаш кIел.
Лавтга со догьэшна, кхолламна къера,
Язьелла ахь йина кхел.

Тахна хьо дIайоьду дела,
Мархашлахь лечкъина малх.
Тахна хьо дIайоьду гена,
Хьайца хьош сан деган ах.

***

Туьйранера хаза йоI
Йогу гIенах хьаста.
Цо буйсанаш сан хазйо –
Лаац цунах къаста.

Туьйранера хаза йоI –
Сан мацахлера безам.
Ас и даг чохь лелайо,
Сайн сил дукхаезаш.

Туьйранера хаза йоI,
Сан са лозий хууш,
Еха собца, хьоьстуш дог,
Со ирсе ван лууш.

Цо ца вуьту цхьаллехь со,
Доккху сан самукъа.
Цо сан сина гIолийо.
И – сан ирсан мукъам!

***

Селхана хьо соьца яра,
Догуш вай безаман ц'арах.
Тахана – дегнаш чохь чилла,
Ойланехь кегадо хилларш.

Даима ца лаьтта б'аьсте,
Ц'еран а д'айолу йовхо.
Тахана вай вовших къаьсти.
Хьуна сох тарвелла довхо.

Синлазам, къахьо а лайна,
Берриг бехк буьту ас сайна.
Вай ший а – г'алатийн декъахь.
Хьо г'олахь, ца туьлуш некъахь,
Эцалахь хиллачух хьекъал.
Ехийла хьо г'оза – декъал!

Селхана хьо соьца яра,
Догуш вай безаман ц'арах.
Тахана – дегнаш чохь чилла,
Ойланехь кегадо хилларш.

***

Ма хаза
Ду х'ара заза,
Лепаш к'айн, ц'ен беснаш.
Цу зазанах тера йогу
Сан езаран ховха беснеш.

Хазалло дог а дагийна,
Лаьтта со цецваьлла, г'адийна.

***

Хьо жимма собаре хиллехь –
Тахна вай хир дара ц'хьаьна.
Ирс лобхуш некъахь ца тиллехь –
Тахна вай хир дара ц'хьаьна.

Хьо суна тешаме хиллехь –
Тахна вай хир дара ц'хьана.
Заза ца г'орийнехь чиллахь –
Тахна вай хир дара ц'хьана.

Ахь хьоу д'а ца еллехь ц'хьанне –
Тахна вай хир дара ц'хьаьна.
Хьо даг чохь ю даиманна –
Амма кхин хир дац вай ц'хьана.

Иштта ду-кха дахар...

Гуьйре тийна яха д'а,
Дуьтуш суна шийла г'а.
Дарц ду хьийзаш кертахь.
Езачо со вити ц'хьа.
Деса, шийла ду сан ц'а.
Г'айг'а даг чу г'ерта.

Жималлин, сайн безаман
Ца хиира хамабан.
Тахна-м дохковаьлла.
Оьший кхайкха, сагатдан,
Дагалоьцуш яхна хан,
Хилларг хилла даьлча?

Зезаг даим дехаш дац –
И г'орош, ц'къа юьллу к'ац,
Иштта ду-кха дахар.
Чилла хуьйцуш, х'утту тов,
Лозий, йоьрзу хала чов.
Иштта ду-кха дахар.

Гуьйре тийна яха д'а.
Даг чохь шело. Со ву ц'хьа.
Дарц ду хьийзаш кертахь.
Чекх а даьлла шийла г'а,
Б'аьсте яре хьоьжуш г'а,
Некъаш доло керла.

***

Хьох ма теша везаш ца хиллера...
Со б'арзвеллера, со тилвеллера.
Эрна ду, ма г'ерта со юхаверзо –
Хан кхайчна х'инца ловзар д'адерзо.

Мерза д'адолийнарг
чекхдели къаьхьа вайн.
Ца оьшу б'арлаг'ина ида
кхин г'аьхьа вай.
Б'аьсте а х'оьтти д'а кхоьлина, шель-
елла.
Хьох къастар дазделла,
лозу дог г'елделла.

Цунна а карор бу синтем
ц'къа мацца а,

Безамо дохдина, хъабстина дацахь а.
Шераша кхолийна,

хъан амат дицделла,

Вехар ву сайн хьоьца

хилларг г'ан тарделла.

Хьох ма теша везаш ца хиллера.

Со б'арзвеллера...

Со тилвеллера...

***

Юдика йойла хъан, Юдика йойла.

Везачу вайн Дала хьо ирсе йойла!

Наггахь мукъне а со дагалацалахь,

Со хъайна везна, эшна вацахь а.

Хьогга сатийсина, кхайкхина, лезна,

Сан дог а д'атуьйр ду.

Хьо суна езна

Хиллера бохуш, дуьйцу

ду туьйранаш,

Г'айг'ане со гича х'ора а суьйрана.

Хьуна сан аматаш дицделла хир ду,

Ткъа хьо сан дахарехь нур лепа тир ю.

Дуьненан бахамаш, марзо ца лехнера.

Хьо яра ас лехнарг. Со хьох тешнера.

Дерриг а д'адели. Ас сайн са тедо,

Хъан некъах дуьйцина некъаш

а хедош.

Г'ерта со хъан г'енаш кхин

сама ца даха,

Синтеме, ирсе а хилийта хъан дахар.

Сан сина карош яц т'етовжа г'овла.

Хьо лобхуш, паналле д'аяжна ойла.

Ца ерзо г'ерта со готгачу х'усаме.

Хьуна сагатдина кийрахь

дог ду сан леш...

Юдика йойла хъан, Юдика йойла.

Везачу вайн Дала хьо ирсе йойла!

Наггахь мукъане а со дагалацалахь,

Со хъайна везна, эшна вацахь а.

***

Хьо – хъайн хъехахь.

Со – сайн хъехахь.

Серло карош яц, мел лехарх,

Карош бац некъ аравала,

Т'ебазбелла беа бала.

Соь ладог'а лаац хьуна,

Ахь дуьйцуруш ма хъаьхна суна.

Ахь хъайн деган не'а ца йоьллу.

Хьо ца кхета сох – хьо йоьлу.

Ахь боху соь, вист ма хила,

Хъаставала кийча хила,

Аьлলেখь – ж'аьлеш дига хи т'е,

Нехан лазам, бала бита.

Хила ца ло б'аьрзе, кьора,

Ваха ца ло нехан лорах.

Суна вайшиннах къахета.

Хъажий вайша вовшех кхета?

Хьо – хъайн хъехахь,

со – сайн хъехахь,

Ц'халলেখь Гийна, тоьал деха.

Арахь – б'аьсте, малх бу кхетта.

Ма Ге вайша хъех т'екхетгалц?!

Даймохк

Сагатлуш, тийналлехъ висча суо цхьалха,
Даймохк, хьан сурт хӀуьтту бӀаьргашна хьалха.
Ойлане волу со, суьрте а хьобжуш,
Маьршачу хазаллех воккхавеш, воблуш.

Даймохк, хьо сан даго, сий ойуш, лерина,
Жималлехъ дуьйна со хьо беза Јемина.
Гу лекхчу вуьйлуш, хьоб хьежна со хийла,
Исбаьхьчу хазалло етгаш цӀе кийра!

Сан Даймохк, хьан марзо сан сих дӀаийна,
Сан илли даима хьо хестош декна.
Со-м тахна ирсе ву вай цхьаьна дехаш,
Воккхавеш лела со, хьобцанна вехаш!

Ламанца некъ толлуш, жимма лахвелча,
Хьан сирла шовданаш хийлазза мийлина.
Хелхарш ден зезагаш мехкарех тарделча,
Самукъадийларца царна со вийлина!

Нене

Сан дерриг гӀалаташ цахууш девлла а ларий,
Гечдарца кьинтӀера суна хьуо яьлла а алий,
Мацах ма-хьаккхара, сан коьртах, хьостуш,
куьг хьакхий,
Бералле кхачавеш, со тахна хьастахьа, нана!

Човхо а мегар ду... Лаахь, ма валийта ара,
Жимчохь ма-тоххара, тохахьа, нана, ахь сара.

Сарахь цIавирзича, бехкбоккхуш, мичахь вара, ала,
Бералле кхачавеш, суна цкъа дов дехъа, нана.

Буйсана дIавуъжуш, аганан илли а алий.
Вижаве, нана, со, тахна а жима бер ларий.
Хьалха ма-яккхара, хьостуш, сан кхин цIе а яккхий,
Бералле кхачавеш, тахна со товжаве, нана.

Хинца а суна ахь бераллин туьйранаш дийца,
Сан синан амалаш, жималле ерзаеш, хийца.
Шераш а дIагити. Юха а ца хьобжуш, хинца,
Бералле кхачавеш, туьйранаш дийцахъа, нана!

ДоттагIчуьнга

Хьуна тIе цхъа бохам беанчу дийнахь
Со улле ца хIоттахь, вошалла деш,
ХIумма а хетар дац, кIилло ву алахь,
Мегар ду тIехвала, пусар ца деш.

Дилха дог сайн кийрахь детталуш мел ду,
Хьобцанна боькъур бу сайн бала ас.
Хьо ю-кха сан гIортор, иштта – со хьан а,
Хьайн бала сох лечкъош, ма елахь вас.

Сан коьртехь мел IаьIнарг ду хьуна тахна,
Тешаме доттагIа, далхориг дIа.
Меттиг а ца тоьна сан коьртехь Илла,
Хьуна ма-гарра, и Iаьнна даха.

ХIумма а дац-кха сан хьох лечкъош лело,
Сайн вешех санна, хьох тешам а бу.
Хилалахь даима соьца а иштта,
Ца хилахь – вайшиннах нах кхаьрдар бу!

НеI тоьхна, хIусаме воьсси цхъа хьаша

Буйса тIегIоьртина,
Бода чIагIбелча.
НеI тоьхна, хIусаме
Воьсси цхъа хьаша.
Телеци хьаша ас
Хьошалла дарца,
Аларца: «ВогIийла,
Хьаша, хьо марша!»

Хьаша тIевоьссина
Самукьадаьлла,

Хетало, дуьне а
Сайн долуш санна.
ХIун до кху дуьненах,
Марзонаш хедча? –
Дерриг а дIадолу,
Ца хилча санна...

Дуьнен чохь суна суо
Ирсдолуш хета.
Воккхаве, хIусаме
Воссарах хьаша.
Вайн дайша олучух
Нийса а кхета:
Беркате ю хIусам,
Воьссинехь хьаша!

Батте

Дуьненан ерриге гIайгIанаш хьайна
ТIеозча санна, хьо ма гIийла го.
Массаьрца дика-вон декьарца, тайна,
Куц долуш, лепаш, ахь нур Iенадо.

Цхьана а халонна бIокьяжор доцуш,
Эзарнаш шерашкахь некъаш ахь до.
Буйсанан тийналло ойланаш хоьрцуш,
Наб яйна кьамелаш хьоьга ас до.

Хоьтту ас, дуьйцу ас дерриге хьуна,
Сайн массо гIайгIанаш ялха а йо.
Амма сан хеттаршна дуьхьала суна,
ЛадегIарх, ахь цкъа а жопаш ца ло.

Делахь а, суна суо цхьалха ца хета,
Сан цхьаллин теш хилла, кьегича хьо.
Ца лахь а, дуьхьала жоп луш а хета,
Цундела хьоьца ас кьамелаш до.

***

Эсала хьайн бIаьргаш кьайлах схьахьежош,
Хьо езаш, сан лозу дог карзахдохуш.
Еха хьо, хазалла малхаца кьуйсуш,
Iалам а лаьтта хьоь цецдаьлла хьоьжуш!

Со-м лиэла, хьо езар сайн кийрахь кьуйлуш,
Хьо сайга санна, хьоь кьайлаха хьоьжуш.
Хьан башха хазалла, хи санна, муьйлуш,
Карзахе жима дог кийрахь а кьуйлуш.

Хабий те хуна, хьо езарна летта
Це юйла кечъелла, сан кийра батта?
Суна хьо даима уллера хетта,
Хьобга бен, кхин йоле безам ца летта.

Тешац со, дуьнен чохь, суна хьо санна,
ЙоI езаш кIант хир ву бохучух цхьаммо.
Алахь, хьомениг, еза хьо хьанна?
Суначул дукха хьо езар яц цхьанне!

Даге

Дог, шек ма далалахь, балано лацарх,
Вуон-дика лан Iамалахь.
Iеха а ма лолахь, безамо хьастарх,
Собарх а ма дохалахь.

Со реза воццухехь, ца хоттуш соьга,
Хьайцанна дIавоьхуш со,
Ма вига сайн боцчу безаман беша,
Ма ваккха нахала со.

Хийрачу безаман кхерча а хиьна,
Лууш вац хан яккха со.
Ма кьийса доьналла соьца ахь тахна,
Ларлохьа олучух хьо.

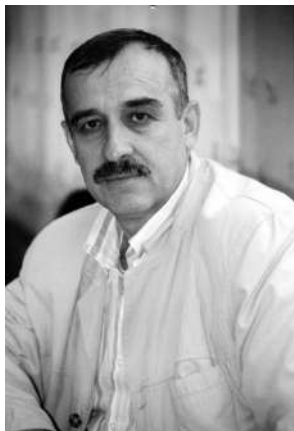
Хьобцанна безаман йийсар а хилла,
Тарлур вац тутмакхах со.
Дилха дог, ахь суна бехк а ма билла –
Хьан некъ ас кьобал ца бо.

Драматурги

АХМАДОВ Муса

Со сайн дахнин лай ву...

Дакъалоцури:

Маъхьтин Идарз

I эла

II эла

III эла

I сурт

Шен дахни дIаIалашдеш воллучу Маъхьтин Идарзана тIехIутту кхечу кЪаьмнех волу кхо эла.

I эла. Ассаламу Iалайкум!

Идарз. Ва Iалайкум салам! Шу марша а догIийла.

II эла. Делан маршалла хуьлда! Маъхьтин Идарз кху чохь Iаш вуй?

Идарз. Ву.

III эла. ЦIахь вуй техьа иза?

Идарз. ЦIахь а ву. ДIа чу гIой паргIатдовла, хIинцца дIавогIур шуна иза.

Оцу кертахь жимха ву шуна, цо тIеобцур ду шу.

(Хьеший чубоьлху).

II сурт

Идарз. Хьеший, аш са-м ца гатди?

I эла. Са а ца гатди.

Идарз. Цхъа-ши Iахар бу вайн тахана Iуьйрана дуйненчу баьлла. Уьш дIаIалашбеш, хъевели со.

II эла. Маьхьтин Идарз схъа ца воIу?..

Идарз. Со ву-кх и Маьхьтин Идарз...

III эла. Хьо ву? Муха?

I эла. ЦIарна цIе яхана, наха иллешца вуьйцу Маьхьтин Идарз хьо ву?

Идарз. Суо наха муха вуьйцу-м ца хаьа суна... Маьхьтин Идарз-м ву со хIинццалц.

II эла. Ой, хьайн даьхни Iалашдойтуш белхало а вац хьан?

Идарз. Вац. Сайн цIентIера гIуллакх айсса до ас.

I эла. Ахьа бехк ма биллалахь, хIусамда, оха лехнарг хьо ца хилла. Тхо дIадоьлху.

II эла. Iодикайойла!

Идарз. Аш хIун дуйцу? ГIур дац, юучух а ца кхеташ-м.

II эла. ХIан-хIа, юучух кхета кхин меца а дац.

I эла. Тхо галдевлла хилла.

III эла. Iодикайойла!

Идарз. Iодика Дала йойла! Шу марша гIойла!

(Хьеший дIабоьлху).

И хIун дара цара динарг? Маьхьтин Идарз стигланах маIаш хьекхалуш ву моьттуш-м ца хилла-теша царна?! Сох ца бешаш дIабаха-кх уьш. ХIун дийр ду ткьа? Шайна дика хуур ду-кх царна.

(Чувовду).

III сурт

Буйса, хан яьлла хан. Ков детта.

I эла. ХIей, Маьхьтин Идарз! Чохь вуй хьо?

Идарз. Чохь ву со-м.

II эла. Ахь бехк ма биллалахь, хан йоцчу хенахь тхо хьайн неIарга юха а хIиттарна...

Идарз. Бехке хIумма а дац. Хьешашна даима диллина ду сан ков. ХIун не-кьахьовзам бу шу юхадалийнарг?

I эла. Кху юьртагх девлла, тхо генадовлале... Tелети цхьа талархойн, кьуйн тоба...

II эла. Уьш цIеххьана Tелатарна, тхох цхьа а ца кхиин герз айа...

III эла. Герз, говраш дIадаьхна, уьш кьайлабевлира.

I эла. Паш юха, хьо волчу тхан дахка дийзи.

III эла. Тхан юхь-м яцара... хIетте а... эхь хетташехь...

Идарз. И-м боккха бохам бац... Бохам хирбара, шух цхьанна чов йинехь я вийнехь. Далла бу хастам, и зулам ца хилла! Шу паргIатдовла, уьйтIарчу оти чохь.

Со вахна схьавоIу, аш са ма гатделаш. Шуна оьшучунна хьожуш хир ву шуна кху чуьра и жимха.

(Dавовду).

IV сурт

Идарз пхьяьрсана чов хилла ву.

Идарз. Сан хьеший, схьадуьйла, схьа арадовла. Дџаэца шайн говраш, дџаэца герзаш!

I эла. ХIун говраш? ХIун герзаш?

Идарз. Шун говраш! Шун герзаш! Дџаэца шайна!

III эла. Боккџал а дан а ма ду вайн герзаш, говраш.

II эла. Хьо хила а хилла, адамаша ма вуьйцу! Цџокџалоьман санна кайолу Маьхьтин Идарз!

III эла. Хьан пхьяьрсах Ийдалуш гуш ду-кха цIий... Чов хилла хьуна...

Идарз. Кхийсарш ян дийзира кьуйшца сан жимма...

I эла. Чов ехка еза хьан!..

Идарз. Цунна цхьаь дийр ду ас. Аша са ма гатде! Шу новкџадовла!

II эла. Дала хьан хьуьнарна шен бекхам бойла... Дала хьо диканна тIекхиавойла!

Идарз. Баркалла.

III эла. Оха цкџа а дицдийр дац ахь дина накџосталла.

Идарз. Баркалла, хьеший! Хаалда шуна:

Со сайн даьхнин лай а ву шуна, доьзалан да а ву шуна, ткџа шу санна болчу нехан эла а ву шуна!

(Тийналла лаьтга).

II эла. Ахь иза гайти! Тхан ала хIумма а дац.

I эла. Бакџду-кх иза... Хьо марша Iойла!

Идарз. Шу марша гIойла!

(Дџабоьлху хьеший. Мукџам).

Исрапилан керла леламаш

I сурт

Исрапил ву шен кабинета чохь. Телефон ека.

Исрапил. Алло ладугIуш ву... Дарбанаш ден фирма «Яраш» болх беш ю. Яраш-Маьрда яц. Иза юрт ю. Тхан фирмин цIе «Яраш» ю. Дарба массо меженна а до, массо а цамгарна а. Цкџа собардехьа хьоьца хан яйа йиш яц сан. Тхан сайт ю хьуна: кхоь дџабал ю. Исрапил.џIаьла.RU... цу тIе хьажахь. (Охьаюьллуш телефон) ХIокхара кху чохь болх бан вуьтур а вац... Цхьа секретарша балха ца эцахь.

(Юха а телефон туху)

Алло! Мила ву аферист? Стенна дуьйцу ахь харцдерг? Хьо хьуо ву хьуна аферист. Ас хьоьга латта тоха ца аьлла Iаждарбецах, латталуьттарг тоха аьлла... Латталуьттарг зверобой ю нохчийн магтахь, буц ю! Хьайна нохчийн мотт Iамабехьа. И ши буц вовшах а тухуш мала ахь, цхьана шарахь. КIунзал

дАбер бу, месаш тЕевр ю.

(тилпу охьяюьллу...)

Шаш цхьа гГурт а бой, со бехке ма во кхара!

(Журналистка чухьожу.)

Журналистка. Чуян мегар дуй?

Исрапил. Мегар ду.

ЙоI (Журналистка). Со журналист ю телевиденера. Со хьох репортаж ян еанера. Хьо ма ву иза, цкьа цхьана хенахь «Берзан цЮга» фирма схьайилли-нарг?..

Исрапил. О-о, и ма хьехаделахь, уьш дАдевлла хьуна сох хИинца целитель хилла, халкъан дарбанча... Ас Тибете вахана цхьана ламица... Лама, цхьа-болчара гуру олу цунах... восточни медицина а Тамийна кхаа шарахь... ЦИий хецар, цГубдарш дахкар, пхатохар, мехий Иитгар, медитаци яр, бецийн берам малар, массаж...

Дитира вай и бозбунчаллаш... Дерриге Иилмано ма-боххура ду... Все по науке... Фирма «Яраш» гарантирует...

Журналист. Что гарантирует?

Исрпил. ХИумма а, ничего... «Яраш» фирмано дарбанаш до... Хиндерг Делехь ду... Прейскурант пена тЕе дАтоьхна ю... Ахча кассе дАлуо... ИНН а ю... Снилс а ю... Иштта дАала ахь телевизорчула...

Журналист. Дика ду. Иштта эр ду... ас. Сан сайн цхьа гГуллакх а дара хьоьца... Цхьанхьа а дАсадаьккхина дийца-м ца оьшу... Сан бриллиантови комплект яйна...

Исрапил. Яйнехь, милице дАала...

Журналист. ХИинца милици яц, полици ю...

Исрапил. ХИун бен дара иза-м Хьаж-Гела а, Гела-хьяьжа а... Церан жАаблеш а ду хьуна, яйначу хИуманыхь хьожа чЮгIа кхеташ... цара элп а алале схьало-хур ю хьуна.

Журналист. Цунах-м гГуллакх хир дацара... берзан пха лохьа суна... и багор бара ас.

Исрапил. Ахь хИун дуйцу? Сан мичара бу берзан пха... ХIетяхь оцу хьера-ьяьллачу зудчо со чАнаваьккхичхьана юххе воьдуш вац барзана а, я цхьогална а.

Цара дуу дела, жижиг а ца дуу ас... Берриге ас буург ялтийн, бецан кхача бу. ХИинца со, Толстой санна, вегетарианец ву!

Журналист. Лохьа суна берзан пха. Ас ТНТ сниматься дан а вохуйтур ву хьо.

Исрапил. «Дом-2» ваха воккха хилла со...

Журналист. Цига ца боху ас, «Битва экстрассенсов»...

Исрапил. Ца оьшу... Я целитель... ЙоГ... каратист... обладатель оранжевого пояса... IЗ дана... Магистр восточной медицины... никакой берзан пха!.. Бац!..

Журналист. Бацахь, реклама-м хир яц хьуна... а реклама движитель прогресса! (оьгIазйоьдий дАйоьду)

Жимстаг. (чухьожу) Чуван мегар дуй?

Исрапил. Мегар ду... Чувола. Хьо безам бахана веанехь, сан дан хИума дац

хьуна... Вуха а верзий, дагҮолахь.

Жимстаг. И пайдабоцу хҮмнаш-м дацара соьца... БӀаьрг хилла суна... суна пал тасахья...

Исрапил. Пал а тосур бу: лаахь, куьйге хьожуш, лаахь, коге хьожуш, уьстагҮ пханар тӀе а хьожуш, тӀулгаш тосуш, кофе тӀехь а...

Жимстаг. Кофе тӀехь... Гуьйрана кофе малаза а вара со...

Исрапил. Кофе дӀаяьлла... ТӀулгаш тосур ду аса.

Жимстаг. Дика ду.

Исрапил. ХӀинцца. (тӀулгаш тосу...) Суна гуш ду... Хьо тахана Гуьйрана гӀаьгтина.

Жимстаг. Нийса ду.

Исрапил. Юьхь-куьг дилина, хҮма а йиира ахь...

Жимстаг. Хьуна мичара хаь?

Исрапил. ТӀулгаша дуьйцу. ЛӀоьмар 46 йолу маршруткӀи тӀе а хиина кхуза веара хьо.

Жимстаг. Иза а бакъ ду! Муха хиира хьуна!

Исрапил. Кхуза кхин маршруткӀа ца йогҮу... (тӀулгаш тосу).

Го суна зудчо кест-кеста дов а до хьуна, наггахь тоха а туху...

Жимстаг. Иза а нисло. Муха хиира хьуна?

Исрапил. ТӀулгаша бакъдерг дуьйцу... Хьан зудчо Тамарас...

Жимстаг. Сан зудчун цӀе Зина ю, Тамара яц.

Исрапил. Хьуна гергахь ю и Зийна, ткьа космосна хьалха, седарчашна хьалха иза Тамара ю.

Жимстаг. ХӀа-а, и ду. Кхин цхьа хҮма дара сан хатта... Пхи шо хьалха «Запорожец» машен лачкьийнера сан. И схьакарор юй?

Исрапил. Карор яц, иза хӀеттехь и лачкьийнчо на металлолом дӀаелла. Цунах тоххурехь лала а йина, тхов тӀе туху аьчган шипар йина (воьлу).

Жимстаг. Хьан лачкьийна иза? Схьадийца. Ас вуьйр ву иза!

Исрапил. Вехь хьаха ву хьо набахти чувуллур.

Жимстаг. Хьуна мичара хаь?

Исрапил. Хьо Ювдал-м вац?! Стаг вийча чувуллийла ца хаь хьуна?... И хаа пал таса а ца оьшу.

Жимстаг. Ткьа сан балхах хҮн хир ду алахь?

Исрапил. (тӀулгаш тосу). ТӀулгаша боху, хьо кесттӀа балхара дӀавоккхур ву...

Жимстаг. Ас хҮн дан деза? Зудчо егта, машен лачкьийна, балхара дӀавоккху ву?..

Исрапил. Хьуна чӀогӀа дарбанаш лелийна... Уьш дӀадаха деза...

Жимстаг. ХьӀоьга далур дацара иза?

Исрапил. Соьга ца далуш хҮмма а дац... Цкьа хьалха мах охьабилла беза. ХьӀоьца кьамел дарна – 5 бӀе туьма, тӀулгашца палтасарна – 25 бӀе туьма, хьуна дина харцдарбанаш дӀадаха – 120 тыс. рублей. Дерриге а 150 тыс.

Жимстаг. И ма дукха ду!

Исрапил. Дукха дац. Суна атта ду мӀобтту хьуна космосца зӀе латто! Массо а говза жин схьа а гулдина, царех дагавийла... Царна массарна а мах бала ма беза...

Жимстаг. Вуохий ма хьийзахьа, иза-м лур дара ас. Цул алахьа дуккха а ахча

даккха лаый хьуна?

Чуэккха Гуьнжар стаг.

Исрапил. Собарде, сан кху чохь клиент ма ву...

Гуьнжар. Со латта ши сахьт ду... Со кхин латта ца ло...

Исрапил. Схьадийцал ткъа хьайн г'уллакх!.. Сихха!

Гуьнжар. Ахь соьга, кхехка а бай нитташ мала аьллера. Б'аьргаш д'анислуьр бу хьан...

Исрапил. Т'аккха ткъа.

Гуьнжар. Ц'хьа бутт бу ас и муьйлу... Д'анислуш-м бац, мелхо ший а Б'аьрг бегош бу-кх...

Исрапил. Х'ай, х'ай... Дарба доладелла-кх... Б'аьргаш бега а бина, шайн метта д'ах'отта безаш бу. Т'етаШий ниттийн мутт мийла... Нитташ бакъабелча а мийла. Дийна шарахь, малх ца кхаччалц... маца кхочу хаьий хьуна малх ца?..

Гуьнжар. Ца хаьа...

Исрапил. 25 декабрехь... х'етгалц нитташца дарба диэ... мутт мала... Кхехкина нитташ коьрта т'ебахка. Д'авало!

Гуьнжар. Дика ду. Дика ду!

(Араволу. Йог'ий чуэккха ц'хьа зуда мохь тоьхна елха а йоьлхуш.)

Исрапил. Деллахь, кхузахь белхар ма х'оттаделлахь, кхузахь велла стаг а вац хьуна.

Зуда. Велла-м вац... Хьераваьлла-м ву...

Исрапил. Мила ваьлла хьер?

Зуда. И сан майра!

Исрапил. Х'ун хилла цунна?

Зуда. Буса а, дийнахь а, вуьжуш а воцуш, иллеш бохуш ву... Иллеш аьлча а, и ц'хьаь ду-кх цо олуш цунна чух'оьттина: «Ах, это свадьба пела и плясала» д'асаца аьлча, д'асацаш а вац... Лулахойн набарш а йохийна... Магомаев Муслима леш, шен корматалла, шен дакъа шега делла бохуш.

Исрапил. Ахь х'ун дей зуда. И стаг филармоне вига ахь. Цуьнан боккъал а Магомаевн санна аз делахь, цара и балха д'аоьцур ву... нагахь д'а ца оьций...

Зуда. Кхуза схьаволор ву ас...

Исрапил. Кхуза ма валаве... нийсса прямиком Исламски центре д'авига. Цара элп алале цуьнга кхачна дакъа д'акъастор ду хьуна! Кхийтирий хьо?

Зуда. Кхийти.

Исрапил. Кхеттехь, д'аг'уо... Хьера вир санна кху чу а ма г'ерта!

(Зуда арайоккху)

Х'ара дог'а ца тохахь, кхара къамелдан а вуьтур вац. Ахь х'ун элира? Х'ун ахча? Мел?

Жимстаг. Масала, 100 тыс долларов.

Исрапил. Долларов США.

Жимстаг. Конечно, США, не Австрали же.

Исрапил. Хуур ду-кх, ахь заказ схьаелчхьана.

Жимстаг. Заказ сан яц... Дозанал арахьарчу ц'хьана эшаралакхархочун заказ ю... Со юкьарча ву... Я в доле...

Исрапил. ХІан-хІа... Со иностранцашца вохкалур вац... со патриот ву!
Декъала хуьлда Советски Союз!

Жимстаг. Собарде! Советски Союз а йобхна. Бизнес тоьлла массанхъа а!
Бизнесо ца лобру дозанащ! Хьо патриот хилахь, дерриге а дуьненан патриот
хила веза!

Исрапил. Цу тІехь-м бакъ ву хьо. Мила ю и заказчица...

Жимстаг. Шен цІе ма яккха-м аьллера цо...

Исрапил. ЦІе ца яккхича, гІуллакх, аьлча а дарба хир дац...

Жимстаг. ДІасадаккхий ма дийца, Шакира ю-кх!

Исрапил. Изий! Цуьнан гІуллакх дийр дац...

Жимстаг. Муха дийр дац?

Исрапил. Цо ша вайн стадион схъайоьллуш йогІур ю а аьлла, ян ца йогІуш,
сан дохийна дог дицлур дац суна. И йиэ Дала хІаллак!

Жимстаг. И диц далийта хІун оьшу?

Исрапил. Цо кхин а сто тысяч долларов США тІе ца тохакъ дицлур дац...

Жимстаг. ТІетобхна ларахъа... 200 тыс. долларов.

Исрапил. ХІинца резахир ву со, нохчийн халкъ бахъанехь... Мелла а ахча
боберашна а доькъур ду... ХІун ду иза? Конкретно!

Жимстаг. Вайн махкахь цхъа къона эшарлакхархо ю боху Шакирас... Иза
Европе я Америке дІакхачахь, шен дан хІума дац боху... Йиш лекхна ца Іаш,
хелха чІогІа йолу боху иза... Иза ю-кх шен корматаллех йохо езаш.

Исрапил. ЦІе яккхакъа...

Жимстаг. ЦІе ма якхийтахъа... Хьалхара элп А. ду-кх цуьнан.

Исрапил. ХІа-а... тІаьхъарниг Т ду. Кхеташ ду. Делахь а дарбанаш лелон.
Ахь ма ярра цІе яккха еза... памилі а... ца яккхакъа, дарба хир дац.

Жимстаг. Аминат Ахмадова...

Исрапил. ДІавала, со ваьхъар вац... кху чохь кхин цуьнан цІе ма яккха-
лахь... цІарна мета Х эр ду.

Жимстаг. Ткъа мел деза хьуна майра вала, Иксана и дарба лелон.

Исрапил. Кхин а сто тысяч долларов... Дерриге 300 тыс. долларов.

Жимстаг. Делла ларахъа... триста тысяч долларов!

Исрапил. Ткъа хІну дан деза ас?..

Жимстаг. Оцу Аминина... аьлча а Иксан ан а хІоттийта деза... гутаренна
а. хронический ревматизм... Цуьнан кхин хелхакъа аьтту хирбоцуш... Иштта
эшарш ца лакхийта... аз а гІелда деза...

Исрапил. (ойлаеш, ДІасахъийза). А-а, и хала дарбанаш ду...

Жимстаг. Мел?

Исрапил. Кхин а сто тысяч, дерриге 400 тыс. ....

Жимстаг. Делла ларахъа...

Исрапил. Тайниг еза!... Кукла Барби... Иза а долуш ду... Стомара гІан ги-
нера суна... хьо кхуза вогІуш... Цундела, вахна, эцнера ас... Ший хІуматоьгу
маха а хила беца... Царах хьакха...

Жимстаг. Іаьржачу котаман цІий...

Исрапил. ХІун цІий? Что за дикость. Тройной одеколон я Шипр хила деза.
Иза а долуш ду... ХІара маха, «одеколон чу а Іобттина, волшебни дешнаш а
аьлла, хІокху тайниган букъах чекхбаьккхичъана, ан а дІахІуттур ду Иксана.
Ткъа хІара маха иштта логах чекхбаьккхича, аз а ДІадер ду.

Амма ас и дийр дац, ахь сан валютни счета тIе ахча даьккхинчул тIаьхьа бен... ХIан, хIара ю хьуна сан счет.

Жимстаг (счет сьха а оьций, кисана юьллуш). Вещественное доказательство.

Исрапил. ХIун бохура ахь?

Жимстаг. ХIара дешахьа.

(Исрапилна бIаьргаш хьалха удостоверени лоцу)

Исрапил. (добшу). Отдел по борьбе с мошенничеством... старший лейтенант... Кьуддусов ЖIовсолта.

Жимстаг. ХIаь, ЖIовсолта... Даймахкана а, Нохчийн культурина а ямарт а ваьлла, ахчанех вохкавелла, Нохчийн сийлахьчу артисткин бозбуанчаллаш лело дагахьволчу хьуна коьрта жIов тухуш волу ЖIовсолта ву-кх со. Схьачудуьйлу (чуволу ши сотрудник)

Исрапил. ХIинца ахьа дешахьа... Деша хабий хьуна?

Жимстаг. (добшу) Отдел по борьбе с агентами иностранных разведок СДБ ГФ ЧР Закраилов Исрапил.

Исрапил. Гучувели хьо! Схьачудуьйла... Сотрудники СДБ ГФ ЧР... Iаьмиркан разведкин ЦРУ-н белхалочуьнца Шакирица берта а вахана, вайн кьоман культурина доккха-доккха зен дан гIерташволу шпион, провакатор уггаре а кIоргачу подвал чу кхосса. ХIара санна шпионаш гучубаха специально схьайиллина ма ю ас хIара фирма. (Сотрудникаша жимстаг такхавой дIавуьгу).

Со хьалхалера Исрапил ма вац. Сан тхов бу. Уггаре а чIогIа крыша олу цунах. Самая надежная. СДБ ГФ ЧР.

Служба духовной безопасности Государственной филармонии Чеченской республики.

(Музыка)

Гочдарш

ПАВЛЕНКО Петр

Кавказан повесть

(ТӀаьхье. Юьхь еша 2012-чу шеран № 6-12 журналашкахь)

6-гӀа корта

Афилон Геза-Махьмица вара. Цинандали дӀалацаре хьӀбжура уьш, тӀаккха берриге дошлошца Телавина тохардан а, Тифлисна тӀебаха а.

Геза-Махьмин штабехь болх тӀетаьшина дӀабоьдуш бара: имама ТӀехьа Кавказера бусалбанашка яздина кехат дара бӀеннашкахь схьаяздеш, Геза-Махьмас дандеза къамелаш дара кечдеш, адамашна а, говрашна а оьшуш мел долчун хаттарш дара дийцаре деш, Кахетера элийн ков-керташкара хинболчу пайдан хьесапаш а дора.

Синтем боьхна, шеконца хьӀбжура Афилон кхин ойла а ца еш вовшахтоьхначу оцу ӀалагӀожане. Иза резавацара дӀахьочу кху экспедицина, амма, имам шех кхето ницкъ а ца кхаьчна, хӀинца цо шен ницкъ мел кхочург дора, шайн тобанаш мелла а кӀезиг дараш долуш, мелла а кӀезиг изьх тӀе а лоцуш, юханехьа дӀадигарна тӀехь.

Оцул кхераме, туркойх долу эладитанаш бен кхин цьхана а хӀуманца кхачо йоцуш долу иштта тӀелатар хӀокхул хьалха цкъа а ца динера Шемала.

Кахети керстанийн мохк бара, уьш бӀеннаш шераш хьалха дуьйна кхӀбура ламанхойх, ахархойн боккхачу цабезамца хьуьйсуре уьш цаьрга. Лаьмнашка-ра охьабогӀура шайн даа бепиг доцу, ялтанах кхачабархойн хазахетар ца девза къиза нах, уьш шайн динан гурашкахь бара, шайн даьссачу, ялта ца кхуьучу лаьмнашкахь шаьш кхӀоллинчу буьрсачу ялсаманин бахархой.

Оьрсашка цабезам бацара гуьржийн, цаьрца бертахь бехара – цьхана динехь хиларо дайдора церан бакьонаш цьхьаь цахиларан доттагӀалла.

Гуьржийн элий а бацара гӀебартойн а, чергазийн а элех тера. Дуккха хьалха дуьйна хьӀолахой хилла, паччахьан эскарехь гӀуллакх а деш, шайн-шайн яртийн баьччанаш шаьш хетар а дитинера цара. ТӀехьа Кавказера тюркаш цьхана а кепара тера бацара Нохчийчуьра а, ДегӀастанара а маьршачу ламанхойх, Шемална атта хуьлура цаьрца бартбан а, уьш оьрсийн эскаршна дуьхьал цьхьанатоха а.

Уьш шайн бошмаша а, латгалелоро а кхобура. Оьрсийн куьйгалло караберзийначу ханаша а шайна луьург леладора оцу куьйгалло санна, тӀаьхь-тӀаьхьа бала ца кхочура церан ахархойн кхоллабийн. ТӀехьа Кавказехь олалладеш кхоалгӀа Ӏедал дара – ахча.

Кахетина тӀелатарх пайда хила тарлора – туркоша десант охьайоссор, амма цуьнан дуьхьа а шен имаман сий шеконе дилла резавацара Афилон. Исми-ла Цинандали схьаяьккхинчу, ткъа балаханойн Мусас шен дошлой Телавина

тЕбуьгучу а буса ГЕза-Махьмина а, Даниэль-бекна а шен ойланаш йовзийтира Афилона.

– Туркошна дуйхьал ву хьо? – хаьттира Даниэль-бека.

– ХІаь. Вай шайн гуллакхашна юкьаозор ду цара, вайн тІаьхьара ницкьаш да а баьхна, дагІур бу уьш, цхьа а дика дош а ца олуш.

– Мегар ду. Цара ца дича, вайна гІо хьан дийр ду?

– Цхьаммо а. Имама шен гуллакх дина. Цо шаріат делла, делла закон а. ХІинца цхьанхьа а, оьрсийн Іедал долчоь а, Іадатийн кхиэл ца йо.

ДжамаІатан урхалли кІел даха Іамийна цо халкь – гІалагІазкхаша а тІеэцна иштта урхалладар. Цо лайш паргІатбаьхна. Цо мохь тохал хІета: «Лоллехь берш, со волчу схьадуьйла!» ТІаккха оьрсийн муьжгий эзарнашкаь тІегІур бу цунна. Шайн говрашца, яккхий тоьпашца, кхидолчу герзашца схьабогІур бу уьш. Шайн зударий а, бераш а схьадалор ду цара...

– Гаурший?

– Гаурша!

– Вайн гуллакхан бала бац церан, – элира ГЕза-Махьмас, – вай бусалбанаш ду.

– Ткьа франкаша гІодийр дуй вайна? – хаьттира Даниэль-бека.

– Дац.

– Ингалсхоша?

– Дац.

– ВаллахІ, Афилон, дош чаьмза, дика дац хьан. Оьрсийн стаг ву хьуна чохь, цо новкьарлойо.

Сатоссуш схьакхечира имаман геланча. ГЕза-Махьмас кехат дийшира, тІаккха багатуьйхира. Эскар лаьмнашка юхадерзаде, юхадовларх лаьцна хаам Афилоне схьабайта а аьлла, буьйр дара.

– Ахьий, сан дассий цхьана коьртаца ойланаш йо, – резавоцуш элира ГЕза-Махьмас. – Тахана Телави дІалоцур яра, ткьа ши буьйса дІаяьлча – Тифлис а.

Цинандали карараяьллачул тІаьхьа оьрсий а, гуьржий а кьарцалуш тІелиэтара ламанхошна, цундела ГЕза-Махьма шен дагахь чІогІа хазахетта вара, и кхераме тохардар сацо бакьояларна, амма ша резавоцу сурт хІитгадора.

Цо сиха а, каде а тІаьхьабитира оьрсий, берриге ницкь тІетаІийна, лаьмнашкаь дагІоьртира, хІинца а лаьмнашкара охьаоьхуш болу бІаьхой юхаберзо вахийтира Афилон, лаьмнийн гатгийчу некьаш тІехь хьовр-зІовр ца хилийтархьама.

ЭтгІа чоа тІехь, этгІа кІархаш а когахь Афилон говра тІе кхоссавелира. Новкьаьхь хиира цунна элийстунаш ЧавчавадзегІар схьабалийна хилар, ГЕза-Махьмин цІарах овра дира, уьш кьаьсттинчу хьелашкахь Іалашбе аьлла. Мехалчу йийсарех лаьцна кехат яздира цо ГЕза-Махьме оццу минотехь, хІунда аьлча цунна хІинца а хууш дацара и, имамна тІе а кхачий, юхадовларх а, элийстунех а лаьцна дІахайта аьлла, бере а хьажийра хьалха. Ткьа ша некьаш паргІатдохура, ярташкаь докьар а, хьаьжкІаш а схьалахьайора, меттигера пхибІаьнчашна дуйцура, нагахь оьрсий ГЕза-Махьмин лорах лаьмнашка хьалабагІаьхь, цара дан дезарг.

Новкьаваьллачу шолгІачу буса иза самаваьккхира Шемалан муртазекьо .

– ХъалагIатта, дIадоьлху вай, имам ву хьобжуш Iаш.

Ша Шемалан четар чу ваьлча, Афилон кхийтира – хIуа делахь а, цхьа ирча хIума хилла, ткъа цунна, Афилонна, тIетаттаделла шен дахарехь тIаьххьарлера зиэр.

Босбаьхна, кхоблинчу бIаьргашца хиъна Iара Шемал Гуьргаш дийлинчу куза тIехь, хьекхийначу дарин гIайби тIе гола а гIортийна. Цуьнан садеIар деза, хардеш дара. Куза тIехь цунна хьалхха Гуьллур Гуьржийчоьнан карта. Цинан-далина тIехьаькхна сиз дара.

– Бехкеволчунна хаа-кх ша схьякхача веза сахьт, – элира Шемала, шен кхерам туьйсучу баьцарчу бIаьргашца Афилоне а хьобжуш.

– Сан сахьт-м, Шемал-эффенди, ворхI шаре дахделла, – паргIат жоп делира Афилона. – Со стенна кхойкхура ахь, имам?

Шемал цавешаш визлакъежира.

– Со вацара хьо схьякхайкхинарг, – элира цо, – хьан изь-бехк ду хьо кхайкхинарг. Схьадийцал, стенна тIехь ву хьо бехке.

Афилон вист ца хилира, Шемала а дIа ца доладора къамел.

– ДIаваха мегий, имам?

– Схьякхечин – тIаккха жоп а дала деза. Дукха бехкаш IаьIна хьан.

Шемал дарвелла вара. Цуьнан паргIат кIайн куьйгаш, синтемах доьхна, суьлхьанаш хьийзош дара, балдаша, пхенаш ийзош, меттахьхьедора мекхаш а, маж а.

– Цинандали ГIеза-Махьмас дика схьяьккхира, элийстунаш йийсаре лецна. ДIадолор дика нисделла, – элира Афилона, ша стенна схьякхайкхина хIинца а ца кхеташ.

– Хаа! Дика нисделла!

– Туржанскийс цхьа а хаам биний?

– Хьа! – Шемала суьлхьанаш дIаластийра, куьйгаш шаьлтанна тIе дийшира.

– Хьан Туржанский – шпион ву, шу дерриге а ду шпионаш. Воронцов ДаьргIа схьяккха воьгучу шарахь со волчохь дукха бара оьрсийн эпсарш. Ас элира: «Берриге а байгий дIабаха. Салти ваха вита, эпсар-виэ!» И сацам ас нийса а бинера. Тахана а эр ду: лаьмнашкахь мел болу копарш берриге байъа. – Шемала корта дIасатакхийра, меллаша элира: – Афилон! Афилон! Со хьох тиэша ма тешара, Афилон! – тIаккха леррина бIаьргтуьйхира инженере.

– ВорхI шарахь цхьаьна даха а даьхна, белхаш а бина вай, имам, хьайн дагахь йолу ойланаш схьяястахьа, хIун ду хилларг? Туржанский ведда, ямартло йина? Цо динарг хIун ду? Тифлисера веанчу геланчас хIун кост деана хьуна?

– Иштта кост ду-кх, со Гуьржийчоьнна тIелата йишйолуш вац, ГIеза-Махьма а вохуйтур вац ас, иштта керла хабар ду-кх сан, Афилон. Айса ткъа шарахь оьрсашца тIом беш, цкъа а дага ца деъна-кх суна, хIара де сайна тIехIуттур ду аьлла.

– Хьан хинболу кхоллам, имам, сан хинболу кхоллам а бу хьуна, хьайн дог дастахьа!

Шемала гIайгIане корта дIасатехкабора.

– Копар ву хьо, Афилон, копар. Хьан коьрто беккъа цхьа бала бен ца бохьу, деккъа цхьа изь а.

Афилон шен юьхь куьйгашца дIахьулуйра.

– Элийстунаш хуьйцур бу ас, – ша цхьаь бен чохь воцуш санна, кIеззигчу дегайовхонца элира Шемала. – Сайн кIант Джамалдин паччахьера схьавоккхур ву, миллион сом ахча доккхур ду паччахьера, ахча халкъана дIадоькьур ду, юаха а ницкъаш вовшахтухур бу. – Меллаша а, хедош а дора къамел Шемала, къегина, хьаьрса, йистошца къоьжалла тесна цуьнан маж егайора. Афилон вист ца хуьлура.

Къамел сацийра имама а. Юаха шен гола тIе куьг туьйхира, мочхалш тIетIатагийра.

– Дукха вуонаш лайна ахь, Афилон, со волчохь, азвелла, къанвелла. Хала ду хьуна тIомбан, ца бало и хьоьга. Со хьох мел тешарх – гIуллакх ца хуьлу.

– Имам, со хьайна ца оьшу ала гIерта-ге хьо?

– Хьох къинхетам бинарг хIаллакьхир ву.

– ХIета къа ма хетахьа.

Шемала хIумма а ца элира.

– Ахь суна поляках дош делира. Ас хьан ойлайийр ю, – тийна элира цо.

Имамна хилларг хIун ду ца хьара цхьанна а.

Ткъа и иштта нисделлера: Туржанскийга дIадахийтинчу костана дуьхьал Селим-пашас Батумехь яздина жоп долу кехат кхечира селхана Шемале. Имама ша туркошна гIодан кийчахилар дIахайтар а, цо и кхочушдан сихха эскар вовшахтохар а къобалдечу меттана, пашас Шемале бехкбаьккхира, цу тIе а цо иза чеа а вора, шен куьйгалли кIелахь волу могIарера стаг санна, хенал хьалха тIелатар дIадолорна. «Оьрсийн айкхо тIедара суна кехат, ахь дийлийтана гIалаташ а дийцира цо».

Шемал дарвелира.

«Шаьш схьакхьаьчча, шайна хетарг бен ца до цара, тхо адамаш ду аьлла а хетар дац», – тIаккха, хIинцалц гуттар а ша ма-барра, сиха а, онда а сацам-бира: туркошна гIо ма де, эскар яргашка юахаладе. «Оцу Туржана, АллахIа хIаллакваро, вуон болх бин суна», – ойла йора цо, бехкеверг лохуш, тIаккха омра а дира Афилоне, шена тIевола аьлла, цунна тIехь шен дог Iаборхьама. Амма, я цуьнга а, я шен кIанте а ца дийцира цо шен дарваларан бахьанаш. Уьш тIех ирча а дара. Церан тIаьхьало муха хир ю алалур а дацара. ХIинца бац, хIокхул тIаьхьа кхин цкъа а хир бац Шемалан букъа тIехьа лаьтташ султанан а, Хонкаран а къайле хааза а, онда а ницкъ. Цо сихха кхи хIума дагалецира – йийсаре балийначу элийстунашна дуьхьал I839-чу шарахь Ахульгохь паччахьна амалтна дIавелла, хIинца гвардин эрсар волу шен кIант юхавехар.

Тешамбоцу, цхьанийсса бакьонаш йоцу и барт бохабора Шемала.

«Иза хьехамча хир ву, – эсала а, мекара а ойла йора цо. – Оьрсашна юкьахь хьалакхийна, царах мел дерг хаьа».

ХIаь. КIант схьаваккхар а, цуьнга Кавказ дIаялар а. ГIеза-Махьмина дуьхьалберш беллахь а, Джамалдинна дуьхьал мила хир ву? Зиэделларг хиларца, хьекьалца цуьнга нийсса мила хир ву? Цхьа а.

Султанна тешаме хилар кIантана тешаме хиларна дуьхьал дIалора цо.

«Ткъа со мухIажар хилла Макка дIагIур ву, Пайхамаран коша тIе гуора а хIоьттина, хаддаза доIанаш дийр ду сайн кхолламна, кхин цхьана а хIумане са

а ца туйсуш».

Сахуьлуш имаман четар чу веара цуьнан кІант Геза-Махьма – сихха шена тІе схьакхайкхира Афилон.

– Іаьлбаг, имама хьо визн кхелїина хьуна, – сихха элира цо, – амма ас де-харш дира цуьнга. Хьо Гунибехь ор чу волла аьлла, ома дина. ДоІанаш диэ. Хьуна талзардаран хан билгалъяккхина яц. Оьрсийн Гунибна тІегІоьртича, паргІатваккха аьлла.

– Со кхийти. И бохург ду – Іожалла тІехІотталц ор чохь Іе.

– ДоІанаш диэ, – элира Геза-Махьмас.

Деа дийнахь некьбира Геза-Махьмин эскар, тІаккха садаІа севцира. КхидІа хІун хир ду хууш цхьа а вацара. Геза-Махьмас, имаман кІанта, нах шайн-шайн цІа баха дІа ца хойцура, дІадаьхьначу тІелатарна реза а вацара, дара ш дукха ду, пайда а кІезиг хили. ШозлагІа а Алазан-хил дехьа тІелатар хиларе ладоьгура.

БІаьхой садоІуш бара. Телатар долчохь даима а санна, эскаршна тІаьбахІиттина богІура аьчкапхьераш, герзпхьераш, дарбанчаш а. Уьш хІинца Іуьйрана дуйна говрашна юххехь дІасахьїйзара, тоьпаш туойора, молха а, тарраш а духкура.

Дагахь а доцуш хабар даьржира – тІелатар чекхдаьлла, цундела адамаш шайн-шайн цІа дІадохуьту. Йийсаре балийна элийстунаш ДаьргІа дІахьовсабе аьлла, ома дира, цаьрца цхьаьна дІабахийта безара ялхой а.

Халкь ца кхетара. Туркойх лаьцна хезаш хІумма а дацара. Телатарш цкъа-чунна совцош дара.

Сурхайс, цуьнан кІанта Раджаба а, царна веззашволчу Чохера мурдо ІисубиллахІа а бартбира, кхин хьем а ца беш, цІехьа даха. Новкъахь царех дІакхийтира шина мурдо хадеш валош воІу Афилон а.

Іза кхольина а, гІайгІане а вара. Цуьнга цхьаммо а хаттарш ца дора, цуьнан бІаьргашка хьаьжча, кхийтира Сурхай гІуллакх галдаьлла хиларх, амма цунна а ца хаьара, я цуьнан ницкъ а бацара гІодан.

– Юха а молха дийр ду вай, – сихха цуьнан догъэца элира цо.

– ХІан-хІа, хІинца молха хьехочохь дац.

– Э-э!

– Имаман бехкенаш хила беа – кхечу кепара хила йиш яц. Тахана ахь тІелоцу изь хьайна, кхана – ас, цуьнан корта бен бац цІена. Иштга хила деза.

– Хьо бакъ ву, ас кьїйса а ца кьуйсу.

ГІазгІумкахь базарш дукха ю. ГІазгІумкахь йохк-эцар ца лелош цхьа а хІума дац. Бакохара кхуза туькана боз-кІадийнан маххьаш схьабохьу, Дербентера – чІерий. Куьпчийн пхьераша ГІазгІумкахь дІадухку бустамаш долу таррийн беттанаш, даго доьхканаш, зударийн хаздарш а; амузгахоша духкура Хорасанерчех тера долу болатан герзаш. Цара йора оьрсийнчел а гена шокъали туху, шайх «ГІирмийн» олу тоьпаш, хаза а, дайн а гІагІ а дуцура. Іаьндара схьадохьура кхуза вертанаш, Хунзахера – буткъа кІайн тІаргІа, БацІадера – дечиган пхьегІаш а, Балхарера – кхийра кхабанаш а.

ГІазгІумкахь дика мах хилира Сурхайн. Исс декъе екьначу гІажарийн кхабанах куьпчичо кІедачу даьІахкийн бустамаш болу дашо варкъдаьккхина туьран

ботт, даточу серах юьйцина кхоъ зIе, ши куй молха а делира. Куьпчаша тIехъ дика сурт долчу муьлхха а хIуманых дIааьлла мах лора. Ленаш делла хийцина старгIа а дIайоьхкира, цу ахчанах Iахарий ийцира.

Гуьржийн йоIарий хийца реза ца хуьлуш, дукха кьийсира Акх-Сурхайс, амма гуьржийн элан кьоначу йоIана сагатдеш волчу кIантаца кьамел хиллачул тIаьхьа, цхьаь хийцира, ткьа шолгIаниг хьера дIайига сацамбира воккхачу стага – кIантана аьлла. Шайца витира кьена гуьржи а.

– Дика пайда хили, – олура хIинца Акх-Сурхайс. – Пхеа шарахъ тIом цабарх а вахалур ву.

Хиллачу кхиамех ша воккхавиэш велахъ а, и цхьаьнгге а ца хьахадора цо, нахана юкьахъ вист ца хуьлура, ша кьанвелла боху дош а кхуссуш.

ИсубиллахIан а мах дика хилира.

Цхьа Афилон вара кхоьлина.

ГIазгIумкахъ базарахъ Сурхайна тIенисвелира Ходжал-Махера Юсуф. Дуккха хьалха дIадаханчу шерашкахъ Марья Андреевна йолчохъ болхбира цо, ша оьрсийн зуда ялийна а вара.

Юсуфан зуда оьрси хилар шена ма-хиьи, Акх-Сурхайс оцу минотехъ сацамбира Шакрона а, Исмилна а цуьнгахула зударий каро. Мурдо, ша йийсархошца ДаьргIа дIавоьдуш, чIогIа дехнера Акх-Сурхайга шена зуда лахар. Ялошьберг мехехъ хила езаш яра.

Сарахъ хьеший саьккална хьалхарчу дуьхьал киса оьллингчу учахъ Iара. Молуш чагIар дара. Акх-Сурхай, ша кхечанхьа вахча, хала ца лелара, шена схьаеллург юура, схьакховддийнарг дIамолура, амма кIант чагIаран чоме дуьххьара хьожуш вара, цундела ийзалора.

Юсуфан зуда, ламанхочун хIусамненан гIиллакхехъ, божаршна диэхьо, неIарехъ хиьна Iара.

– Маса туьма лур ду ахъ? – хаьттира хIусамдас Акх-Сурхайга, цо шен гIуллакх ма-хьаххийн.

– Шина дешех далур дац?

– ХIан-хIа. Шина дешех айххьа лаха ахъ. Ас хьоьга хьехошьберг зуда ю, хIуьхIуьа а яц. Цхьа зуда ю суна евзаш, – бохура цо, – Делах дуй бу-кх, шаптал санна ю-кх. Ткье цхьа шо кхачьна, шаерриге а цIиэн заза санна.

– Мичахъ? – хаьттира Акх-Сурхайс.

– Кхузахъ. Ши кIира хьалха хьалаялийна лаьмнашка, ГIизларера ю. Куьйгаш диттина яц, амма, вай кхеташ ма-хиллара, йоI-стаг яц.

Дукха Iийра мах кьуйсуш, тIаккха оьрсийн йоьIан долахо схьакхайкха вахийтира.

Цуьнца дерг сихха кьастийра, тIаккха модаша юьзна коч юьйхина Исмилан нускал саьккал чу схьадеара. ЦIийна тIехьарчу кертахъ цIе латийра, хи кхехкийра, нускало шен дегI цIандира, гIалахойн бедарш тIе а йоьхна, божарий болчу еара. Иза лекха яцара, амма ламанхойн зударел дегIана лекха а, юткьа а, товш а хетара, царел цхьа цуьрг а эгIаза хеташ а яцара. Юьхь-бос цIен, бIаьргийн хьажар кIеда, чIогIа тамехъ аз а.

Цунна гIумкийн мотт хаьара. Божарий болчохъ охьахаа ца элира цуьнга Юсуфан зудчо.

– Хинца хЮкхара ийци хьо, Клавдия, керт-ков лело, – элира цо. – Шайн доттагЧунна дЮаюгуш хьо цара, иза оьрси ву, вайн динехь. Иза вуьйцуш хезна суна. Пахьяьлла бере ву, зюдан кЕза, тайна стаг ву боху, хЮь а далуш, хьо езаш а хир ву.

– Шун карахь ду-кх хЮара, – элира йЮа. – Дела реза хуьлда, деца, со кЕлхьярьяккхарна.

– ХЮмма дац. Со йолчу чуверза алалахь, хЮкху гЮуллакхна тЕра кад мер бу оха. Хьайн ков-керт хилахь, суна цхьа совгIат доуьйтур ахь.

Сабккалан пенаш тЕе хьалаоьхкина истанган тЮьрмигаш киэгийра цо, каьм-пет карийра, Клавдияна елира.

– Хьеший дЮабахча, схьакхойкхур ю, чагIар мер ахь.

Оьрсийн маттах кхеташ волчу Исубиллахьа йовхарш туьйхира.

– Давалахьа, хьо муха бусалба ву-м хьяара суна, – элира цуьнга Юсуфан зудчо.

ИсубиллахI велавелира.

– Ас-м хЮмма ца боху. ЙЮ ю-кх нисьелла, цундела доккха садаьккхира. Сайн кхоь яцахьара, хЮара дЮаюгур яра.

– Цундела латгадой шу айгIарш-м Шемала шен тергонехь – зударех мах буьйцуш бЮармециг ца хуьлу. Хьайн итт зуда хилча а, кхабалур ю хьоьга. Хьайг-гара бераш дой?

– БархI корта ю, цхьатерра кегий. ХЮра шарахь – кхо кIант.

Сурхай хьалагIаьттира.

– Пуллакх кхочушхили, хинца набьян мегар ду, – элира цо, – ламаз а дан деза, – иза аравелира, цунна тЮаьхьа сихвелира кIант а, ИсубиллахI а.

Суьйре яра тЮейогIуш. МаьркIаж-ламазан гIайгIане кхайкхам бара эвлахь баьржаш. Дуткьа а, ламазе а хезара азанчийн аьзнаш. Цхьа лаьтта тЕхь дехаш долчу адамийчех дацара церан аьзнашкахь хезарг, уьш чохь садолчу наха ца олуш санна, уьш тера дара тархийн херонашлахь механ ловзарх, лаккхара охьяIеначу татолах, я ша ластийча туьро дечу узарх.

Дукха хан ялале хьешан оти чуьра схьахезира ламазна хИттинчийн тийна аьзнаш.

Азанчашна тЮаьххье илли элира йийсаре балийначу гуьржаша. Цара ор чохь олура илли. Ши стаг вара илли олуш.

Юсуфан зуда а, Клавдия а учахь лаьттара, хьеший говрашна гондхьа хьий-зара.

Гуьржаша олура сийлахь аьхна илли, малхана хастаман илли. ИсубиллахIа корта дIасатахкийра, куй бЮаргашна тЕе охьатеттира. Воккха стаг Сурхай а лаьттара шен кIантаца, вист ца хуьлуш ладугIуш. «Хойда Лиле-да! Ди-де-би!» – дIалокхура гуьржаша чIогIачу, кЕззиг дуткьачу кьоначу аьзнашца. Ор кЮорга дара, тЕхула дехкина аннаш а долуш, илли кьоро хезара, шех бЮархиш дIаййча санна, амма бЮархиш Iана меттиг яцара, оццул аьхна а, хазахетарх буьзна а бара иллин мукьам:

Ис-ква-ми бин гой-да ши-ле-да

Ой-да Ли-ле-ге!

Кхузахь лаьтгаш ду вай, малх схьакхетаре хьобжуш, бохура цара, вайна кхин хГумма а ца оьшу, хЦара барам – йистйоцу хазакхетар бен. Вайн дерриге а ду – кьоналла а, ницкъ а, хЦара малх а вайн бу.

Амма и гуьржий декъаза, ирс доьхна, цомгаш бара, дукха хан яра цара кхача бааза, церан бедарш а тЕлхагъевллера. Иштта церан даймохк а бацара оццул ирсе, я малх а бацара оццул эсала, амма царна дукхабезара шайн даймохк, шайн бошмаш, шайн иллеш – беккъа оцу цхьана безамо ир-карахИттадора церан дегнаш, чЦагГбора лаам а.

Дуккха а бахархой шайн цЕнойн тхевнаш тЕхь лаьтгара, иллига ладоьГуш. Кхузахь кьепенаш маьрша яра, ЖЦайчохь, Хиндалаьлехь, Цаьндахь а чул, цигахь-м цхьажимма а бехкбаьллачарна гГожмаш етгара.

Цхьаммо а юкьах ца доккхура гуьржийн илли.

Илли чекхдаллалц ладоьГуш а Цийна, хьеший юха а базара бахара. Церан серлонехь дЦахьора йохк-эцар, набаро изшо хьийзочу аьзнашца мах а кьубь-суш.

Кьамелаш маьрша, ийза ца луш дора. Куьпчий, уггар лекхачу лаьмнашкахь, халла бен тЕе ца вахалучу меттигехь бехаш болу, цундела я имам а, я оьрсий а цига хьала ца богГура, дуьне гина нах бара. Уьш массанхьа а кхерсташ лелара, доьхканаш, шаьлтанаш, чЦагарш юккуш. Цара олура:

– Исфагань ГЦазГумкал гГолехь ю, Тифлис а ю гГолехь, Аштаркхне – дика яц, ткьа Истамал гГала яц – ирс ду, иштта Мисра а – доккха ирс.

Куьпчаша шарифат лар ца дора. Цара чЦагар молура, маьхьарий хьобкхура, бакъду, меллаша: «ЖГов карахь йолчохь – цигахь ю-кх сан эвла». Царна биэн дЦа а дацара – ГГом я ца тГом, болх логгелц бара. Цаьндара вертанаш дохьуш баьхки-нарш царах тарбала гГертала. Хьалха цара вертанаш духкура гГалагЦазкхашна, эцсаршна а, Мазлаке, ГЦизларе, Тифлисе а дЦадохьуйтура, ткьа хЦинца лаьмнашкара аравала меттиг яц, цундела кьоблла ловш Цара уьш.

– Кху чу дохка сурсаташ кхобхьучарна гГодо имамато, ткьа кхузара уьш ара-даьхначунна – Цожалла.

Касумкентера туркоша пондарш лобкхура, гЦажарийн иллеш олура. Раджаба ладоьГура, цецвуйлура. Ишттаниг лелийначунна ЖЦайчохь гГожмаш тухура. ЖЦайчохь дацара иллеш я эшарш, я мукьамаш а, я хелхарш а. Имам волчурьа оьрсийн йийсаршна бен бакъо ца еллера боккха тГом дЦаболабалале вотанаш етта а, цЦузанах лакха а.

Кхузара кьепенаш гуш, Раджаб цец а вуьйлура, юьхь кхоблина а хуьлура. Гуьржийн элан кьона йоГ лаьтгара бЦаьргашна дуьхьал. Цуьнан белшаш кЦайн, дилхалахь яра, юткъачу куча кЦел хаало накха шена тЕхь бЦаьрг сацош бара, когаш бежа, дерриге а дара бЦаьрга ган тамехь, мерза, лазама а.

Буьйса кЦаргьяллалц лийлира Раджаб дЦатуьйшийолчу базархула, эшаршка, беларшка ладоьГура, тЕх тамашийначу сурсаташка хьобжура, говрийн мехаш хобттура, тЦаккха, да волчу юха а веана, набарна вижира, Гуьйрана самаваьлча, селхана мел хилларг гЦан санна дагалаца. ХЦинцца шена гина дахар тайнера цунна. «Оьрсашна тЕе дЦагГур ву со... – ойла иккхира коьрте. – Тхо долчохь, лаьмнашкахь, дуьне даар хир дац».

ГЦазГумкара дЦадоьлхуш виь стаг вара уьш. Новкьахь царах дЦакхийтира

цхъа пхъар, БацIадера, – детин бустамаш болу дечиган кедаш дора цо. Ткъа Афилон шен гIаролхошца ГазгIумкахъ висира, Куьпча-эвла а бахана, цул тIаьхъа Гунибе некъ юьхъарлаца дагахъ бара уьш. Уьш сихцабалийта, цхъацца хIума кховдийра гIаролхошна Сурхайс, хIунда аьлча, Афилонал хьалха Гунибе кхача а, нагахъ гIуллакх хилахъ, цуьнан гIуллакх цигахъ дайдан а лууш вара иза.

БацIадочо хIумма а ца йоьхкинера, ерриге юхайохуш вогIура иза, аьрзнаш дора.

– Со гIуьнжар ма ву, пхъаьрсашкахъ ницкъ а бац кIеззиг бен, – бохура цо. – Телатаре ца вахало со. Ас кедаш а, шаннаш а до, дика бустамаш бевза, уьш говза тIебаха а хаьа, ткъа хьанна докка? Хинца кхийра кхабанаш ян йолийна, механа йорах ю, массара уьш оьцу.

Амма воккхачу стеган Сурхайн дерригенна тIехъ зиьделларг дара. Цкъа мацах тIом хиллачохъ бомбанаш схьалахьо массарел хьалха волавелларг иза вара. Дий цIа тIанк – аьлла дуьзнера цо бомбанех. Хинца кхелхина волу Хьаьжа-Мурд веанера хьажа, дато сом а делира. ТIаккха схьаиккхира Кибит-Махьма, эвлахъ мел йолу варраш схьа а гулийна, бомбанаш царна тIейотта, ДаьргIа дIа а хьо аьлла, омра дира. Эвлахъ мел верг тIегулвелира, баккхийчу наха Сурхайга элира: «Нах санна ваха хьайна лаьий – хIара тайпа хIуманаш дита. Хьожуш хилалахъ, массеран а ду шен-шен кертахъ дан дезаш гIуллакхаш, ткъа тхо бомбанаш дIакхехьа декхарехъ дина. Ахъ хIокхул тIаьхъа уьш вовшахьеттахъ – оха вуьйр ву хьо».

– Беш, беш! – мохъ хьаькхира воккхачу стага, ша и дийцина ваьлча. – Беш хила еза, кIеззиг хьаьжкIаш хила еза, кхо котам хила еза, пхи уьстагI хила беза!

– Оьрсаша дIахедийра хьан дитташ, котамашна арсаш хьийкхира, – элира кIанта. – Хаттал ИсубиллахIе, оьрсий болчохъ Iаш волчу хенахъ, цо хIун дора.

– Ас дина хIума дац, ас талораш ца дора, – жоп делира вукхо, ийза а луш. – Бан-м бу-кхий обаргаш, АллахIа ер церан кхиэл. Талорашдан тIех говза бу. Со инарла хилча – ас эскарш дIадуьгур дара, туьканаш йохкур яра. Вай атта карадерзор дара туьканашца. Туьха схьадохьур дара, ленаш – оьшуш мел дерг.

И дешнаш хезначу воккхачу стеган Сурхайн самукьаделира.

– И дика хир дара, – элира цо, – тIаккха вай оцу сохьта ерриге туьканаш талор яра.

Некьахой бийлабелира.

– Ткъа нагахъ со оьрсийн инарла хилча, – кхидIа дуьйцура воккхачу стага, – ас дато эппазаш дIасадокьур дара. Туьканаш йийр яра тов... Ткъа сурсаташ стенах оьцур ду? ХIара ас мел хIуманаш йохуь, – маххьашна тIе пIелг хьажий-ра цо. – Мел хьал дохуь, ткъа дIаделла цхъа эппаз а дац. Ткъа соьга эца ца ло, ницкъ бац. Хьо дика инарла ву, ИсубиллахI, – чекхдаьккхира цо, – Шуре гIуо, айхьа бохург дIаала, хьанна хаьа, баккъал а туьканаш ян ма мега, тIаккха генна цхьанхьа тIелатаршка эхар а дуьтур ду вай.

7-гIа корта

Лекха, амма дуткьачу дегIахъ, сиркхоне юьхь-бос болу Улански корнет,

юххе ваьлла ши эпсар а волуш, пайтонахь коьрта штабан гIишлона хьалха сецира. Халла бен ца къабстара синбилгалo. ГIишлон майда яьсса яра. Беха могIа бина дIахIиттина нуйхьакхархой бертахь болх беш бара – генара хьаьжча, уьш мангал хьокхуш бу мотталора. Зимни дворецан кораш кIайн къабстара.

– Цхьа доьхнарг дина, сьхагарехь, – элира цхьана нуйхьакхархочо, сьхакхачна эпсар волчухьа корта а тосуш, эпсаран босбаьхьна, дог-ойла йоьхна юьхь шега хьаьжначун гIайгIане ойланаш кхуллуш яра.

– Кавказе дIахьажур ву – цу тIехь чекхдер ду. Ткъа цигара – жIар а йохьуш, тIаккха юха дIадоло дезар ду, – жоп делира вукхо.

– Хьан-хIа, кхузахь кхечу кепара гIуллакх ду. Къайлахчу белхан кабинет чу баха... Сьхагарехь, иза сьхакхачаре хьуйсуш хилла.

– Битийша уьш шайтIанашна, хьуна хIун хуьлу... Ма гIайгIа-бала а карийна.

ГIаролехь волчу эпсаро хIора минотехь шарбалам кисанара сахьт сьхаоьцур, леррина цу тIе а хьоьжуш, сиха дIавуьгура босбайна корнет ехачу, яьссачу, когийн татанан гIугI уьйчу штабан коридор чухула.

– Кхуза... ХIинца аьрру агIорхьа... Кху чу верза... – тIаккха эххар а хIинца а яьссачу, амма томканан кIур лаьтгачу коьрта штабан хьаькман кабинет чу валийра. Оцу сохьта царна дуьхьал веара ша Чернышев.

– Марша вогIийла, Джамалдин Шамиль. Ас кхайкхина хьо. Паччахьан лаам кхочушбеш. ХIинцца. Дерриге а цуьнгара ду. Ас иштта, хьо кхетийта аьлла, боху. Боккха тешам белла хьуна. ТIех боккха. И диц ма делахь.

Корнетан кхитIе а босбаьхьира.

– Ас гуттар а, – элира цо тIехдикачу оьрсийн маттахь, – паччахь император сайн шолгIа да лерина. Цо сан тергояр...

– ДIадоьлху вай. Хьалххе дIахоуьйту – жоп дуьззина а, доцца а хила деза, хьайна диканиг хила лаарх тешар а.

Сира кхо говр йоьжна пайтон цаьрга хьоьжуш лаьттара. Чернышев а, корнет а – 1839 шарахь амалтна дIавелла Шемалан воккхаволу кIант вара иза, ткъа хIинца оьрсийн эскаран эпсар, товш къонах, Петербургехь уггаре а ГIараваьлла жима стаг а, императора шен тергоне эцна волу – майданна тIех а ваьлла, хин йистаца болчу новкъахула Зимни дворецан цхьана халла бен хаалуш йоцчу неIарна тIевахара.

– Хьан сийлалла... Паччахье дIакхачний сан кехат?

Чернышевн юьхь хизбаршка яхара. И цуьнан велаьжаар дара.

– Хьалххе дIахоуьйтучу маьIнехь боху ас, – элира цо, – кху чохь хаттарш луш дац.

Боданечу учахь цаьрга хьоьжуш ялхо лаьттара.

– Чоьхьадовла, хьан сийлалла, сьхакхачаре ладоьгIуш Iа.

тIаккха уьдучу боларехь дIахьаьдира хьалхара гIаттан ехачу, дIасахьийзачу, чоьгIа лохачу а, боданечу а учахула.

Буткьачу лами тIехула цхьанхьа башха лекха йоцчу меттиге хьалабевлира уьш, сирлачу, тIех кечийна йоцчу.

Чернышев сецира.

Майда йолчухьа яра и чоь. Пенаш тIехь – тIеман суьрташ. Кузийн, IатIаран, неIаран хьожанаша дуьзначу хIаваьна юккъехула сьхакхетара геннара чорпа-

нан а, мекхан бепиган а архъ.

– ХІаъ, – чІогІа доцу аз хезира неІарна тІехъара.

Цул тІаъхъа масех сиконд ялале Николайн кабинет чу велира Шемалан Джамалдин. И сонера чов яра, шина серлоно – цхъаъ Іуъйрено цІийїина майданехъара, важа беш а, Нева-хи а долчухъара, маълхан, къегина – жимма новкъарло йора бІаъргашна. Стобля хъалха а хиъна, цхъаъ яздеш Іара Николай. Цунна тІехъ халат яра, берзинчу когаш тІехъ мачаш, даълла некхан ваз а.

Халла хезаш маршалла делира Чернышевс паччахъе.

– Марша воГийла, сан доттаГІ! – цІахъ санна парГІат, доца а элира Николайс Джамалдине. – Бехк ма биллалахъ, хъайн гІуллакхашна юкъара ваккхарна. Доккхачу маъІнехъ керла хабарш ду хъуна.

Иза чухула дІасаволавелира, цхъаъ дагадаийта гІерташ санна.

– Хъуна, билггал, хууш ду хъан дас Кахете экспедици йина хилар, цуънан жамІаш а. ХІинца элийстунаш Чавчавадзе а, Орбелиани а иза волчохъ Веда-нахъ ю. Михаил Семеновича бечу хаамашца, уьш вайна схъабала кийча ву иза. Царна дуйхъал хъо воьху цара, сан доттаГІ, ткъе итт эзар дато ахча а.

Эпсара цергашца балда лецира.

Цуънан белшаш тІе куъйгаш дехкира Николайс.

– Хаъа суна, сан доттаГІ, хъобгахъ дерг хІун хъал ду, и гІайгІа хъоьца екъа кийча а ву со, амма ас хъоьга боху, пачхъалкхан стаге санна. ХІун дан деза? Со теша хъан оздангаллах, хъо тешаме хиларх... Цул сов а олу – хъох чІогІа тешна ву-кх со оцу гІуллакхехъ.

– Хъан локхалла, суна хаъа, суна вуониг хила луур дац хъуна...

Императора кІелдІашхула бІаърг кхобссира эпсарехъа, баккъал цуънан дешнех ца тешаш, амма уьш дагахъ латтош, къамелехъ царех пайдаэцархъама, цо уьш аларо шена дина хазахетар лечкъа а ца деш. Иза эпсарна юххера дІавелира, кора тІе а вахана, адамех юзучу майдана а хъоьжущ, дийца волавелира:

– Суна хаъа, ахъ кхочушда дагалецна кхин гІуллакхаш дара. Ас къобалдора керстанийн бакъдин тІеэца а, хъайн кхоллам оьрсийн йоІаца буоза а хъо дагахъхилар, Россица ахъ гергарло таса деза хан тІекхачьна. Амма... и тІаъхъо бен хила йиш яц. Хъо дена тІевахар цхъана ханна бен хир дац аьлла, теша лаъа суна. Хъан верасо, хъан доттаГІчо санна, боху ас. ДеГІастанан кхоллам хъоьга дІало ас, Джамалдин, Кавказехъ ас кхочушдан дага мел лаьцнарг а.

– Ахъ сайна декхар деш тІе мел диллинарг дерриге а дийр ду ас.

– Баркалла... Хазахета, вайшиъ вовшихъ кхеташ волуш. Ас цхъа а хІума тІе ца дуьллу хъуна, сайна ала луург бен: айхъа эпсар хуьлуш биъна дуй къар ма беллахъ, Росси а ма йицъе.

– Хъоьга дехардан мегар дарий, паччахъ?

– Схъаалал...

– Цкъа хъалха керстанийн бакъдин тІе а эцна, тІаккха дена тІеваха бакъо лохъа суна...

– Хъалхе ду, сан доттаГІ. Цхъа а бахъана доцуш, сихвалар. ХІун эр ду хъан дас, керста динехъ волу шен кІант гича? ХІан-хІа, хІан-хІа. Хъо хъайн цІа гІур ву бусалба динехъ, имаман воккхаволу кІант санна, цуьнгара Іедал хъайга схъаэца... Ткъа безам, ас иштта эр ду, кІеззиг ханна долчу зиэрашкахъ мелхо а

чIагIло. Кхузара хьан гIуллакхаш ас сайн тергонехь латтор ду. Хьайна ма-ттов паргIат Iен мегар ду хьо. ХIан, марша гIойла, сан доттагI, баркалла.

Со теша хьох. Эло хьо дIахьажо мел оьшург кхочушдийр ду. Делан гIоьнца, хьомениг! – тIаккха, дас санна, бартбаьккхира кьоначу эпсаран босбайначу, шийлачу хьаьж тIе.

Цхьаьнакхетар доцца хибира, амма хIетте а оцу сохьта дохийра Шемалан Джамалдинан дахар, хиндолчух лаьцна Николайс хIуа дийцинехь а, цкьачуна цхьа а хIума нис ца дора цуьнан хиндолчу дахарехь. Дерриге а цхьанаметта чекхделира. Джамалдинна лаьмнаш ца девзара, дага ца богIура даймохк, иза оьрси санна кхийнера. ЧIога дика эпсар а хибира цунах, тIех хаза велахь а. Кхетам тIех лакхара кхийна, лаьмнаш а, даймохк а ца бевзаш, цаьргахьа дог-ойла ца лаьгташ, оьрсийн ойланашца хиндолчу дахаре сатуьйсусх хилла волчу Джамалдина дукха хан яра керстанийн дин тIеэца а, Ольга Михайловна Оленина, хIинцца коьрта гIалара цхьа институт чекхьяьккхина Орелера гIеххьа таро йолчу хьолахочун йоI, яло а дагалаьцна.

Паччахьна хьара и, кьобал а дора, доьзал кхуллуш совгIат дан дош а делира. Цхьа шо хьалха ша хIара тIеэцча, элира:

– Со хьайн ден меттана хир вуй хаалахь, сан доттагI, хьан ловзаргахь.

ХIинца и дерриге ирс дуьхира. Лаьмнашка дIаваха везара, боьхачу, кьечу ярташкахь ваха, бохийначу махкахь урхалладан дена гIода, паччахьца тIом бан а.

Шемалх лаьцна дуккха дийцарш хезаш, Джамалдин кхоьрура цунах, стенна делахь а, иза ондда тешна вара, кестта Дегастанара юхава шен аьтто хир бац аьлла.

Штабе дIакхаьчча, церан бистцахилар дохийра Чернышевс.

– Хьалххе дIахайитаран маьIнехь боху ас, – элира цо, ерриге юьхь а хабош, – доккхачу маьIнехь гIуллакх тIедиллина хьуна паччахьо, – тIаккха, гIиллакх лоцуш, шел хьалха чувалийтира кьона корнет, хIара цхьа кхи стаг волуш санна, керла, эпсар а воцуш, ткьа имаман даржехь хинверг, шен куьйгалли кIел а воцуш, ткьа лараме, наггахь бен ца вогу хьаша санна.

Дуьххьара цунах цецвелира Джамалдин, амма сихха тайра и. «Баккьал а аьлча, – оила йора цо, шена тIаьхьавогIучу Чернышевн кIеда, яйн гIулчаш а хезаш, – цигахь дуккха а хIуманаш хийцалур ду. Нагахь тIом чекх а баккхяхь, ден паччахьца машар а хилахь, тIаккха дерриге дIанислур ду. Веза Дела, сихха хилахьара и дерриге а...»

тIаккха, цуьнан ойланех ша кхетча санна, бала кхаьчна элира Чернышевс:

– Дерриге кийча ду: гIарол, фельдьегерш, пайтонаш а – дIахахка, дIахахка. Цхьа гIулч а юьстах ца йоккхуш. Хьалхахьа бизн.

– Суна Юдикая лаьара!..

– Мича, мича! – цунна тIе куьйгаш ластийра Чернышевс. – Вала воьдуш-х ваций хьо – хьайн да волчу воьду. Ларам. Сий. Исторехь доккхачу маьIнехь гIуллакх ду.

Оцу буса Коьрта штабан гIишлона хьалхара новкьаелира Джамалдинан пайтон. Говраш ца кхоош, хаьхкина гIо аьлла дара омра.

Николайс оцу дийнахь масийттацца хаьйтира Джамалдинехь долчу хьолах

лаьцна.

– Сагатдеш ву, – жоп лора Чернышевс.

– Тпехдика ду. И сагатдар хаддаза латтийталаш цуьнгахь. Сихха лаьмнашка Дакхачаве. Ткъа йоӀе, цуьнга кехаташ язде аьлла, омра диэ. Къайлахчу айкхашка Джамалдине шегга дӀадалихта. ХӀан, ас хьуна хьеха хӀума оьшуш дац, цигахь хӀун оьшу... хьобжуш Iаш ю, иштта дӀа кхидерш а. Кехаташ айххьа таллалахь.

Чернышевс ларамца шен бӀаьргийн хьажар охьадерзийра.

– Иштта цигахь, Апшеронски полкехь волчу цуьнан веше яздедахь, хӀокху юккъехула цхьа Iовдал хӀума ма леладе, алий. Джамалдин цигара лачкъийна юхавала ма вахьара... Оцу дерригенах а лаьцна хӀун олу ахь?

– Шеконаш ю!

– ХӀан?

– ДегӀана эгӀаза ву, син доьналла а дац.

– Дукхавеза кӀант, оцу тӀе воккхаверг а ву. ГӀайгӀа ю цуьнгахь, цомгаш ву... ХӀан, Дала мукъалахь, ларор ву... Ткъа цуьнга ала – кехаташ тӀехь чӀогӀа эсала хила. ХӀан, ас хьеха ца оьшура хьуна-м.

8-гӀа корта

Гуьржийн эластунех кӀант Джамалдин хийца а, цхьа миллион дети ахча даккха а Шемала дагалаьцнарг кхочушхилладаьлла ала мегар дара. КӀант оьрсаша схьалора, миллионан меттана ткье итт эзарна резахила дийзира.

Дийцаршдар чекхдовларе хьобжуш, дуьххьара Соьлжа-ГӀалахь Ийра Джамалдин, цул тӀаьхьа Темир-Хан Шурехь а. Оьрсаша схьавалийнарг билггал шен кӀант хилар талла баккхий нах бахийтира цо масийттаза, Ахульго йохийначул тӀаьхьа дукха хан дӀаяхнехь а, къона, товш эпсар ма-гиннехь, царна атта вевзира инарла Граббега дӀавелла кӀант.

И даздаран хьолехь хийцаран гӀуллакх кхочушхила дезара Нохчийчуьра Мичик-хи тӀехь. Воккха стаг Сурхай а, Ахульгохь хиллачу тӀеман дакъалацархо, вахара имама даздаран маьӀнехь лоручу оцу хиламе бӀаьргтоха.

Хьаьжа-Мурда тешнабехкбинчул тӀаьхьа дошлойн лакхара куьйгалхо хӀоттийначу балаханойн Мусан эзарнаш береш, берриге набаш, орденаш яьхна бӀаьхой а бара Джамалдин лаьмнашка юхаверзаран даздарехь хила безаш.

Цуьнан жимачу ков-кортахь хӀинцале а дӀахӀиттийнера хинболу белхалой, ткъа Раджаб, копарш бевзаш, церан маттах кхеташ хиларна, Джамалдинан отта хила къастийна вара.

Мичик тӀе вьодуш ойланаш карзахьевлла вара Сурхай. Кахетина тӀелатар динчул тӀаьхьа цуьнан ков-керт кӀеззиг тоеллера. Гуьржийн воккха стаг тӀехдика белхало хиллера, ткъа гуьржийн йоӀах тӀахьаьлла хӀусамнана хилара. Башха хаза яцара иза, хабарна тӀера яцара, амма болх чӀогӀа бора, бусалба дин лелорна тӀера яцахь а, тийна, ойлане лелара. Цкъа дуьххьара йоӀ кӀантана Раджабна дӀаяла дагахь вара Сурхай, амма цкъа хӀинца иза зуда яло, доьзалан ойлаян кхуьуш вацара. Юкъакара къеначу имама Шура-гӀопе вохуйтура иза хийцарх лаьцна долу кехаташ оьрсашка дӀадала, хӀинца Раджабна тоьбал дика

Иеминера салтийн мотт. ЧЮгIа пайда хуьлуш гIуллакх дара цо кхочушдийраг. Асадуллаев Керима детин туьма лора цунна неI а, тIаргIа а иэцаран гIуллакх тIехь шена гIодарна. Тайп-тайпана шайн-шайн дехарш дохьуш наибаш богIура Раджабна тIе. Цо тIедуху барзакъ цIена, товш хуьлура, лаккхара мах белла эцна дин а бара, хIора кIиранах цкъя имамна тIе вьодура, цо дикачу агIор билгалваьккхина а вара. ДегI гIорасиз хиларо а, чевнаша а хIинца новкъярло ца йора Раджабна, ткъя цуьнан кьоначу коьртана хIинца бен ца хааделлера баккъял а долу дахар, оцу шена керлачу, амма ша тIамочул а чIогIа шена тIевоьху дахар. Раджаба механа дорах IагIарш деттара, шен лилхачу мекхашна тIехьокхуш цхъя хIума а яра, тIаккха цуьнан ши мекх, серех долуш санна, чIагIлора.

Цундела воккхачу стагна хаьара, гуьржийн йоI кIентан долаяккхар карарчу хенахь пайдехь доций, хIунда аьлча муьлхха а наибан йоI Раджабна яло аьтто бара хIинца. Ткъя гуьржийн йоI кхуьнан цIен тIехь яра, цундела, цуьнан дукха ойла цаярхьама, иза шен долаяккхар бегIийла хIума хийтира цунна. ЙобIан вуьрхIитта шо дара, цIе а тиллира керланиг – Iайша.

Бахам баккъял а тобелла дIахIоьттира. Адамех яссаеллачу Гергебилехь хьалха санна паргIат а, тийна а дара.

Салташа дIахьаькхначу бошмашкахь кемсаш дIайийра гуьржийн воккхачу стага.

Суьйренца, болх чекх а боккхий, саяккалан тхов тIе охьахуура и шиь, девнаш дора, кьуьйсур.

– Реза вац со хьан леларна, – бохура цо гуьржичуьнга. – Тхан законна эшарш ца еза. Томка озар а дихкина ду тхан законо, ткъя ахь эшарш локкху, буц а узу, кьайллах чагIар а до.

– Хьуна тхан меттигаш ма гина, хIан?.. – жоп лора гуьржичо. – Тхо муха Iаш ду гирий? Дика хийтирий? ХIунда ду ткъя тхо долчохь дика? Тхайн луьург бен ца до оха. Лиин – чагIар молу, лиин – чIагIа молу, лиин – томка узу, лиин – томка ца узу.

Гуьржи, иза копар велахь а, Гергебилехь массарна дукхавезавелира –самукъане, догцIена ву. Нанас винчу вешица санна, доттагIалла тасаделира цуьнца Сурхайн.

Ткъя хIинца Акх-Сурхай синтем боьхна вара, кхидIа ков-кертах хIун хир ду ца хууш, кIантах хIун хир ду ца хууш а.

Нагахь кIант имам волчу дIаводахь, хийрачу эвлахь цо зуда а ялаяхь – Гергебилера хьоме бен хIаллакхир бу. Амма кIанте ков-керта цIаверза ала а ца ваьхьяра: боккха пайда бохура имамца гIуллакхдаро.

ХIетахь дагавеар-кха Афилон. «Гергара стаг вара, дерриге хаьара, дала хьехар а дара». Кхин тIе а синтембоьхна, Мичик тIе ваха кечамбан хIоьттира, цигахь шена бевзачех дуккха ган а, цаьргара хьехам а, гIо а хиларе сатуьйсуш, иштта Афилонан кхолламах дерг а хуур дац-те бохуш – молханан зовтехь долчу цIа чохь буржалш а тоьхна чувовьлина иза, Гунибе дIа ма-кхеччи, бохург хезнера цунах лаьцна дуйцуш.

Гунибе дIакхачале Афилонан дахар цецваллал дукха керла хIуманаш гуш хилира. ГлазгIумкахь вевзира цунна гIазгIумки Сагит, детин пхеа соьмах Куьпча-эвла шаерриге а цунна йовзийта дош делира цо, кхуьнан гIаролхой

цига чуберза дагахь бара, гуьржийн шаьлтанах а, тарраш а дохкархьама.

Кумухна юххера Шовкѳа-эвлара схьаваьллера Сагит, амма шен дерриге а дахар куьпчашца доьзнера цо. Хинц-хинца цавирзинера иза Тифлисера, цигахь ахшо даьккхинчул тѳаьхьа, пхьеглаш летош а, эрмалойн базарахь кавказхойн доьхканаш духкуш а. Бий тѳормиг буьззина лаьмнашкахь оьшуш йолу хуманаш еанера цо Тифлисера, уьш цо шаьлтанех а, доьхканех а хуьйцура я юхалург дѳалора. Цуьнца некѳбеш самукѳане хуьлура.

Шозза Истамалахь а, цкѳа Маккахь а хиллера Сагит. Датопхьеран, пхьеглашлаторхочун а болх беш, цхьацца хуманаш юккуш вехара.

– Куьпча дакхаьчи, дерриг а хуур ду хьуна, – элира цо Афилоне шаш дуьххьара вевзича. – Оха тхайх «урбугаш» олу, синтем боцуш адамаш ду, мутилаш. Тийна Iен ца хаьа. Надир-шах а, тхо Iаддитина, юхавирзина.

Афилонний, Сагиттий, варданаш тѳе таьлсаш а доьгтина, Уркархула Куьпча вахара, ткѳа гIаролхой, Афилонера водур вац аьлла дош а даьккхина, кхечу новкѳахула бахара. Куьпчахь цхьаьнакхета бартбира.

Шайн агIонашца тIулган терхеш-некѳаш долу гаттий, ситтина чIажжаш хьийзара лекхачу, цхьаь вукхунна тѳешершинчу лаьмнашна юккѳехула. Гаттий чIажжаш догIанех дуьзна дара. Дерриге а акха дара гондхьа, адаман куьг кхетаза. Онда, бую хьун тѳегIертара лаьмнийн басешкахь, гIовгIанечу хийн бердашца. Къена дитташ нуьцкѳала хьалагIертара хи чуьра, ткѳа синтарш гIуьгтура уггаре а кегийчу гIайрешна, орамашна, кIеззиг тѳехьаьрсина латта долчу тIулгашна а тѳера. Хи хьуьн чухула хьаьдда доьдура.

Хинца Табакахануза – лам, шена аьтту агIорхьа Куьпча эвла йолу, хаабелира хьалхахьа, Афилонний, Сагиттий шовдана йистехь лекхавоцчу стагна тѳекхаьчча. Ламаз а дина, дIатевжина садоуш Iара иза, пхьаьрсан голи тѳе а таьIна. Воккхачу стаге дIа а хьаьжна, шен вире чабол эцийтира Сагита.

– Сацудоу вайша? – хаьгтира Афилона.

– ХIан-хIа, ца доу, – куьг ластийра Сагита, – хьалххе эвла дIакхаьчча гIолехь ду вайшинна.

ТIаккха сацамбира некѳ бацбан, Кхара-Къорейш эвлана гуотесна тѳех а волуш, цу эвлара цIеношка бIаьргтоха аьлла, хьехар динера цкѳа мацах тIулгапхьера Халила Афилонна.

Кегийчу чIажжаш чохь хIинцале маьркIажбода лаьгтара, гена мел вели а, тѳаьхь-тѳаьхьа Iаржлуш яра. Дохк аратикхара – хIаваь шеллуш дара. Кестта некѳах тилира Сагит.

– Хьо ву сан дерриге гIуллакх дохийнарг, – бур-бур дора цо Афилонна. – БIаьрг дика бац хьан.

– Доьхна хIума дац, – жоп лора Афилона. – Цѳе а латийна, цхьанхьа буьйса йоккхур ю-кх.

– Э-э, буьйса йоккхур ю. ТIаккха-м сан дерриг гIуллакх телхар ду. Хаьий хьуна, иза мила вара? Тхан Iабдулла. Кхо шо дара иза дIавахана, Истамал гина, Алжир-гIала гина, Испан – иштта меттиг юьйцуш хезний хьуна? – Испан а гина. Тхайниш шозза юхабаьхкира Истамалара. Цунах лаьцна хабар а деара, Iабдуллина боккха бахам каракхаьчна, цунах шех а массара лоруш стаг хилла бохуш.

– ХIета, нийса ца дийцина – иза хIун хьолахо ву!

– Э, иштта дийца мегар дац тхох лаьцна. Хьолана тIаьхьа а ваьлла, кьий-велла цIавеьнарг юьхьIаьржа ву. Иза цIавоьрзур вац. Iабдулла мила ву ца хаьа хьуна? Тифлисехь цуьнан балхах сайнчул пхоьазза сов мах ло. Истамала воьду – иза хоьтту, со Маккахь ву – цигахь иза вуьйцуш хезна... Нагахь Iабдуллас сурсаташ деанехь, ас хIумма а юхкур яц, и ду-кх сан гIуллакх галдалар.

Амма лаьмнашкахь сиха Iаржлора. Яйн, баьццара бос лепа стигал тIаьхь-тIаьхьа кьайлайолура бодашкахь луьстачу кегийрачу седарчашна гонаха. Лаьмнийн буьйсанан шийлачу хIаваэьхь дерриге а бIаьрге схьацалачуш во-вшехьйра.

Хьун чекхьелира, дерзина, даьсса лаьмнаш дIадахделира хьалхахьа, некъан тача а дIадайра, тIаккха дIахIоьттира ирча, аддам а шена тIехь цадехачу лак-халлийн йоха кийчча тийналла. Амма дIогахь, цхьанхьа, чIогIа генахь, халла меттахьхьайра хIаваь, цакъаьста шур-шур Iоттаделира тийналлах.

– ЖIаьлеш! – элира Сагита.

Иза бакьлоьра, дукха хан ялале схьахезира масех жIаьлин лиэтар. УьстагIийн хьожа схьакхийтира. Схьа а кьедда, юхадIаьйра цIе. Цхьаннан-м паргIат, ирсе мохь белира буьйсанан тийналлин паргIатонехь. Амма ша эвла хIинца а гуш яцара. И ца кьаьстира Афилонна цIеношна юккьерчу боданечу урамашна ша чувулуш а, хIора а пена тIехьара сихийна етгачу жIаьвнийн татанаш шена хезаш а. Урамаш боьха, готта а дара, шайна тIехула кхалораш а йолуш.

– ХIе-э-эй, Сагит ву Истамалара цIа воьгуш! – мохь хьаькхира Сагита. – ХIе-э-эй! Истамалара сурсаташ дохьуш Сагит схьакхаьчна!

дIа мел оьху а бодаш букьлора. Херонашкахула гуш седарчий долчу готтачу, Iуьргаш долчу хьехан кIоргене чувовьдуш санна хетара и шиь.

Буьйса тIаьхьаяхна хан яра, амма Сагитан саьккал чу сихбелла схьауьдура.

Шен чу ваьлла, когаца схьайиллира Сагита хьешан отин неI, таьлсаш Iуьргаш дийлинчу палса тIе охьадехкира, тIаккха цхьаь олуш зударшка кхайкхира, хIинца лулахой чу а вахана, ша цIа веана волуш санна. Йоьзан пхьегIийн зов а, хIусамнанойн шабарш а схьахезира генадоццуш.

– Охьахаа, садаIа, – элира Сагита Афилоне. – ХIинца базар дIахIоттор ю вай.

Цхьана минотна а охьа ца хууш, таьлсаш дассо хIоьттира иза, лардеш хьаладохуш Толедара тур-шаьлтанаш, туркойн доьхканаш, тIехь суьртигн бустамаш долу йоьзан кхабанаш, тIелхагашна юкьахьерчийна ширачу фаянсан экъанаш а.

Сурсаташ куза тIе дIаса а дохкуш, ша лелийна тамашийна хIуманаш дуьйцура чуоьхучу лулахошна Сагита, барам-чот йоцуш дукха пуйгаш тIе а бетташ, дозаллаш а деш. Магтаца цIак-цIик а деш, ладоьгIура лулахоша, ларлуш бIаьргбеттара хIуманашка я, ма-дарра аьлча, царна тIера суьрташка.

– Дукха хенара хир ю. Китай.

– ХIаь. Дуккха шераш. Надир-шахал кьена хир ю.

– Ткьа иштганиш вайна гина яц Iаьрбийн.

– Инди. Дукха хенара-м яц, амма хаза ю.

– ХIара Индера ю? АвгIанера ю, Индера яц. Суна хаьа.

– Хіара Бухарера ю, Дала Ёаьрзе войла со. Суна иштганиш гина Бухарехь.

Хіорш бу-кха уьш хевшина Іаш, церан сийлахь цІе йоккхуш дукха хенахь дуьйна хезнера Афилона, балхо Іарждинчу куьйгашца хІуманаш вовшийн кар-кара лора, суьрташ тІе куьйгуш хьобкхура, царна хьекхначу басарех баккхий-бера.

Фаянсан ши экъа зорботьхначу кехат юкъахьарчийна яра. Афилона цунна тІе куьг кховдийра.

Терахь билгалдакхалурдоцу цадевзачу газет тІера французийн маттахь зыйина статья яра цуьнан Ёаьргашна хьалха ерг. Цо сихха Ёаьрг кхарстийра халла бен цакъаьстачу йозанна тІехула. Малхбалехь хила тарлучу тІамах лав-цна дуьйцура – и цуьнга хьежа хІоьттира, кІорггера тидам тІебахийтина, суьр-тан къайле йовза гІерташ, пхьераш ма-хьийссара.

«Цхьана а хІуманаш ца кхета, – элира цо ша-шега, газет охьа а кхуссуш, – дага ца догІу, сурт а ца хІоттало цигахь долчун».

Хьешан оти чуьра схьахезара чІогІа аьзнаш.

– Кхо уьстагІ!

– Кхо уьстагІий, хьаьжкІийн галий цхьана гІуммагІах!

Буйса тІуьна яра, шийла а, и буйса цхьана а кепара бала болуш яцара Афи-лонан сингаттам бохийначуьнца, ша байлахь, цхьана а адамна оьшуш цахила-ран синхаам дерриге дегІах чекхбелира Афилонал. Иза вилхира. Иза юьртана тІехула дІахІоьттина Іара, дог дассаделла, ца кхеташ хьобжура иза буйсане, Ёаьрхиш охьакерчара цуьнан шогачу, махо лиэкхначу юьхь тІехула, чкъор а Іийжош.

– Цхьа ву, цхьа ву, – бур-бур дора цо, цунна и чІогІа ала лаьара, кхера а ца кхоьруш. – Со цхьа ву! – элира цо къорачу озехь. – Со цхьа ву!

Цуьнан озанна дуьхьал гІалх айъира кертара жІаьлеша.

– Серло хьол цунна, охьа чу ца вожийта, – элира хьешан оти чохь Саги-та, тІаккха тІахьаьлла доцчу боларца уча хьаьдира жима кІант, кхийра пхьегІи чохь догуш долу хьакхар а дохьуш.

– Со цхьа ву, – элира цо кІанте.

Вукхо, ийзалуш, керта куьг хьажийра, хьаштагІ йолчу, тІаккха ша хьал-ха охьавоьссира сетташболчу лами тІехула, жІаьлешна тІе а чехаш. Афилонал иэттІачу палс тІе охьавижира, куьйгашца корта къайла а баьккхина, дукха ца Іаш наб кхийтира.

Цунна гІенах зуда Шуанат гора, хІинца, билгал, дуьнентІе ваьлла хирволу шолгІа кІант а. ГІенах гора Гуниб – шен каш. «ХІун дара-те, ведча?» – амма цо цу минотехь хьаьшна дІаяхийтира и ойла.

Іуьйрана иза самаваьккхира Сагита бетгачу маьхьаро.

– ХьалагІатта, хьаша, хьалагІатта! – хезира цунна, хьалаиккхира. – Вало, Іабдуллас хІун еана хьажа вайша. ХІинца цуьнан савккал чуьра мохь туйхи-ра... Вало, массарел хьалхара хир ву вайша.

Малх гІушлакхе баьлла хан яра, амма эвлахь, буса санна, етгаш жІаьвнаш яра. Хаза, жІайнчех терайоцу кучамаш юьйхина, кІажаршна тІехула дашо ба-сахь тастарш техкинчу зударийн бега могІа бара хьостане боьдуш. Тамашийна хазачу кепехь яра кІудалш.

Сагит чЮгIа сиха вoьдура, ведда вoгIуш санна, Афилон халла тIаьхьакхуьура цунна. Массанхьа тусуш, хедош я ирдеш эчиг а, тIулгаш а дара. Ценойн тхев-наш тIехь болх беш бара пхьераш. ХIара ломах ирх хьалатасабелла боьду аьч-капхьерийн урам. Цара йо шаьлташна беттанаш, доьхканийн мIараш. ХIара бустамашбархойн урам бу, цара болх бо пийлан даьIахк тIехь. ХIара кхийра пхьегIаш тIехь суьрташдахкархойн урам бу. Аьрру куьйга хIума дIа а лаьцна, ткьа аьтту куьйгахь – дуткьа урс, меттахцахьовш хевшина Iара пхьераш тхев-наш тIехь. Халла хаалуш меттаххььера церан куьйгаш, хинболчу бустаман дуьххьарлера сизаш хьокхуш. Ши бIаьрг а хабийна, хьуйьсу уьш беттанийн, мIарийн куьцехь доьчу догIмашка, суьртан барам билгалбоккхуш, сихцалуш цуьнан мукьам, цуьнан болар меллаша лoьхуш. Сурт хIинца а кIеззиг бен билгалдаьлла дац, амма тIаьхь-тIаьхьа кьаьсташ охку куьйго харш, суьртан аматаш. Нагахь мукьам карийнехь, бIаьрго майрра охьадуьллу цуьнан сурт шена хьалхарчу хIуманна тIе. Палаташ нагахь а ца нисло, жIов юххехь Iуьллуш елахь а, пхьеран когаш кIел. Галвоккхуш дегадо куьг – тIаккха, гондахьа дIаса а хьoьжуш, цхьанне а ца гайта, пхьеро жIов схьаoьцу, шозза тухий, хIуманаш эчиган овгал бо.

Дюгахь, аьтту агIорхьа, дIаяхьелла ораматийн бустамаш доькучу пхьерийн куп, аьрру агIорхьа – сизийн бустамаш даькархойн. Цигахь, лахахьo, зударийн хаздарийн пхьераш, ткьа маьждигна уллехь – ламазан маьнганаш а, КьорIанан муьжалташ кечьеш бустамаш доькучу пхьераш а.

Цестапхьераша дIалоцура чIожана дуьхьала йолу эвлан йист.

Эvlo болх а бора, илли а олура. Цуьнан боданечу, кIоргачу, цхьана цIа чуьра кхечу цIа чу вoьдуш кхалораш йинчу урамашкахь адамийн гIовгIа яра. Кийча хIуманаш схьаэцархоша, дато а, дети а аьргалла йохкархоша, эрмалоша а, туркоша а маьхьарий беттара некьаш пурхдуьйлучохь. Макка баханчу хьаь-жойн чалбанаш хьерчийна Куьпчара баккхий нах, коьртахь туркой песаш, кистинхойн куйнаш я гуьржийн бIегIаган шуьйра тIапа куйнаш болчу, хьегIачу набарна юккьехула ладоьгIуш Iара кьоначара мах кьуйьсуш вовшашца дечу девнашка.

– Э, франка ! – элира царах цхьамма Афилона. – Коман са ва? Стамбула гедирсан?

Сагита, схьагарехь, цо бохучух кхетта, сихха жоп делира:

– Кхуьнан шен некь бу, хье ца веш Iадвита хIара.

ТIаккха и шиь дIавахара, тоба дIаса а тоьттуш, Iабдуллин хьешан оти чу. Иштта, Сагитан хьешан оти санна, иза а дара фаянсах, бустамаш даьхначу цIастанах, герзех, шайна тIехь халла бен сурт цаькьастачу ширачу хIуманийн геригех а дуьзна.

Туркойн кепехь йолчу жимачу стоьла тIехь Iуьллура генна некь гезбеш леллачуьра еана хIуманаш. Наха, цаьрга а хьуйьсуш, балдаш деттара, бистцахуьлуш юьстахбовлура. Сагитца цхьаьна хIуманашна тIекхечира Афилон, стоьла хьалха голаш тIе охьахира.

– Ай-ай-ай! – меллаша а, Iадийна а шабарш дира Сагита.

– ХIун ду? – хаьгтира Афилона.

Сагита жоп ца делира. Иза хьoьжуш вара.

Стоъла тЕхь Гуьллура фаянсан кегийчу гаьргийн оьла. Кхин хГумма а яцара. Мажьелла, лилхина, уьш хИнца а лепаш ю Родосан сийна – стиглабасахьчу суьртаца. Кхузахь дара кедаш, кхабанийн цГузанаьш, тЕх исбаьхьа кечдинчу бошхепийн йистош. Сурт царна тЕхь цкъа дАдолалора, цкъа геригна юккъе-хула чекхдолура, цкъа юкЪакара гуора тАьххъара сиз чекхдолучу гаьргашна юкЪахь. Амма и дерриге а дара – цхъана маьПега вукху маьПега кхаччалц – пхьерашна гуш, бустам дАболабаларе ма-хъаьжжи, цара схьалоцура цуьнан кхидА болу мукЪам, цуьнан дАдахар. Гаьргаша царна аьзнаш хозуьйтура, мукЪаман дАболалуш санна, царна тАьххъе церан кхетамехь сурт кхоллалора и чекх муха болу.

Афилонна ца хаьара шен кхетамехь шуьн чохь Гуьллучу гранатан сурт хЮтто, хГунда аьлча цунна гушъерг шена тЕхь суьртан къаьсташ кхо сиз бен тЕхь доцу оцу шуьнан киртигаш йийлина жима йист бен яцара, амма пхьерашна гуора цу пхьегГин кеп, цуьнан сурт а, фаянсан модаша юьзна гериг куьйга тЕга оьций, меллаша а, ларамца а олура цара:

– ХГара шун ду. ЧоГГа хаза. ХГара дика шун ду.

Ша Габдулла юьстахо хиьна Гара, хьешашка керла хабарш хоьттуш, ша еанчу хГуманашка дГа а ца хьожуш.

Сагита катоьхна схьайцира кхабана цГузам, хГавазьхь ластийра.

– ХГара бу-кх туьра тЕга баккха бустам! – элира цо, визъха а, визъаш. – Надир-шахан туьрал дика хир бу. Дохкахъа!

Габдуллас ши бГаярг охъабахийтира, шийла элира:

– Сайн хГусамна деана. Сайн чохь дуьтур ду.

Сагита ийзалуш охъайиллира стоъла тЕга фарфоран гериг. Шаьшшиь араваьлча, Афилоне элира:

– Маре йоьдучу шен йоГана совГаташ деьна Габдуллас. Суо къона велахъара, тахханехь дГаяьгур яра ас иза сайна. Ткъа иштта соьга йоуьйтур яц цо, ши зуда йолуш ву со.

Иза цГа воГгура дарвелла, вистцахуьлуш, некъаш морзахдуьйлучохь къамелдан сеца а соьцуш:

– Хъан юьгур ю иза! – бохура цо. – Пайда хинболчу агГор бахам дГабала пхьераш тхан бан а бац. Иштта бустамаш Габдуллина бен карор бац, кхечунна цхъанне а ца хаьа.

ЦГа ма-кхеччи, тЕга сурт дилла кечийна шаьлтанан ботт схьайцира, тГаккха, тхов тЕга а ваьлла, детин кГайчу, нийсачу дерзинчу дегГа тЕхула уьрсан иралла ядийра, хИнца шен синтем бохийна мукЪам дГаязбеш санна. Дукха хан ялале жГов тухуш хезира. Афилон хьешан оти чуьра арахъаьжира. Сагит, коьрта тЕга верта а тесна, дийнан делккъехь набарна давуьжуш воллура.

ЖГавно чГапбина детин овгал Гуьллура цунна юххехь.

Гочинарг Бурчаев Хьалим

(ТГавхъе хир ю)

Критика а, библиографи а

ДЖАМБЕКОВ Шаірани

**Ахмадов Мусан «Тулгіе юхакхачале...»
дийцарехь нохчийн къоман обздангаллин
мехаллаша дІалоцу меттиг**

Бакъволчу яздархочо, шена хьалха лаьтта эстетически декхарш кхочушдеш, исбаьхьаллин васташ кхуллуш, даима тидамехь латтадо шен турпалхойн амалш а, церан дерриг дахар а обздангаллин баххаш тІехь хила дезаш хилар. Яздархочо кхуллуш йолу исбаьхьаллин произведени еххачу заманахь цуьнан синхьармехь кхуьуш ю, ткьа оцу произведенин исбаьхьаллин васт – уггар хьалха яздархочун синан хьоле хьаьжжина, я нуьцкъала, я деса хила тарло, цуьнгахула го вайна яздархочунна муха го дахаран хиламаш а, Іалам а. Яздархо шен къоман сих ваьлла, я цуьнца хадалурийо-

цу зІе йолуш велахь, цуьнан дунене болу хьежамаш къоман синобздангаллин, историн бух тІехь кхуьу.

Бакъвала а бакъ долуш, вайн халкъ, хІокху тІаьхьарчу XIX–XX-чуй бІешерийн инзаре халачу боухамех чекхдолуш, доьхна-даьржина дІа ца дохуьйтуш, адамаллин юьхь ларьеш, схьадалиьначу оцу мехаллаша тахана а ГІодо хьалха-хьалха дІадахначунна а, хиндолчунна а юккъехь зІе латто а, халкъалахь барт чІагІбан а, дайша лардинчу лаьттаца, Нохчийчоьнца, уьйр-марзо ца хадийта а, къоман кхетаман изс ларда а. Къоман синмехаллаш кІорггера евзаш-воьцчунна вуно чІога хала ду исбаьхьаллин вастийн башхаллех кхета а, халкъан дІадахначуьнца а, долуш долчуьнца а йоьзначу чолхечу проблемех йолу литературин исбаьхьаллин дуьне довза а.

Шеко йоцуш, вайн синмехаллаша еххачу заманахь дуьйна ларьеш схьайохуьш ю вайн къоман амал-сибат, цул тІаьхьа яздархоша чІагІйина иза литературехь а. Цу декъехь уггар хьалха хьахо вогуь нохчийн гІиллакхийн бух тІехь шен башха произведенин сюжеташ кхолла вуолавелла волу Бадиев Саид. Къаьсттина мехала ду, къоман обздангаллин мехаллаш тІекхуьчу чкъуро дІатоссуш лаьтта бохуш, хІокху тІаьхьарчу заманахь хІинцалерачу вайн яздархойн аз хаза дуоладар. Иштта воккхавевеш ду, дицдаладоьлла шайн къоман обзда гІиллакхаш исбаьхьаллин литературин ницкъашца юхадендаран гІуллакх Кавказера берриге а аьлча санна яздархоша тидаме эцна латтош хилар а¹.

Нохчийн къоман обздангаллица йоьзна проблемаш даима а тидамехь латтош ву Ахмадов Муса, цуьнан кхолларалла юьхьехь дуьйна къоман обздан-

галлин мехаллашца йобзна хилар гучудолу, къабсттина, прозин а, драматургин а лехамашка хъаьжча.

Иза хъалхарчарех лору, литературоведа Алиева Заринас а, «ша кхуллуш йолчу произведенийн жанрийн дозанаш а шордеш, тайп-тайпанарчу жанрех... исбаьхъаллин суртхЮтторан кепех пайдаиэцарца а, и дерриге а цъхана произведенийн композицехъ вовшахтаха хаарца а... Масала, «МаьркIажехъ дитташ» роман, тIаьхъа язйина «Ор» цIе йолу пьеса, «Мангалхой» повесть².

Дийцаран жанрана тIера романна тIе кхаччалц, шен яздархочун пхъалги чуьра алу цъхана минотана а ца йойтуш, кхиамца къахьобьгуш го вайна хЮкху тIаьхъарчу ткъе итт шарахъ Ахмадов Муса. Гуттар лехамехъ ву иза. «Мангалхой» повестехъ «шен халкъан культурахъ» херъелла, «къоман хъашташна гена-яьлла» интеллигенци гойту цуо. Исбаьхъаллин хене диллича, 90-гIачу шерийн карзахе зама гергаяхана мур бу иза. «Мангалхой», ма-дарра аьлча, башха къаьсташ бу аьлла а ца хета яздархочо цул хъалха гайтинчу 80-гIачу шерийн интеллигенцин векалех («МаьркIажехъ дитташ» роман). Уьш а, вуьйш а, Алиева Заринас билгала ма-даккхара, шен къоман культурахъ кхиьна ца хиларна, зуламе бу халкъана, цара кхайкхочу харц идеяша юкъяралла талхор бахънехъ.

«МаьркIажехъ дитташ» романехъ гойту дахар сецна лаьтгачу Юмах тера делахъ а, мелла а шайн дахар хийца гIерта «мангалхой». ХIинцалц сьха, «адамийн вовшашца барт ца хиларна, цъхъангга а кхочушдан делла доцу хIума, шайга, интеллигенцин тобане, далур ду аьлла дегайовхо йолуш, коьрта турпалхо йозанхо Ахмадукъас шен накъосташка кхойкху гIалин «къаьхъаллех» синош цIандеш, лома, Iаламе довла деза вай олий, «кхоллараллин синъайам хилийта»³. Ахмадукъа – яздархочун лирически турпалхо ву, цуьнгахъа узу цуо, шеко йоцуш, цуьнан лехамаш гергара бу цунна. Делахъ а, цунна тIаьхъаЮьттина тоба «шена чохъ къоман са доцу интеллигенци» хиларх терра, ца кхета цунах, цундела барт а ца хуьлу церан Ахмадукъас хъалхахЮттийна Iалашо кхочушъян – хаьрцина бIов юхаметтахЮтто... «Лам баккхар, лам цIанбар – халкъ шен орамашка юхадерзар ду, – боху шен «Дахаран маьIне сурташ» статья тIехъ Алиева Заринас. – Амма дукхахболчаьрга и «лам» ца баккхало, де-доцу бахънашца, вовшашца изгIа а изгIий, уьш юхабоьрзу, шаьш бечу некъан йозалла ца хаалуш, шайн сица доцу хIума тIелаца хала хуьлу царна. Масала, девне а волий, дIакъаьста поэт Дамаев, гIора ца тоарна – ЗIугов а, Забархоев а, царах тарло суртдиллархо Камаев, кхиберш. Вовшашца кIезгаллаш къуьйсусуш, хъаьгIнаш лелош, барт изгIа турпалхойн. Дуолийначу юкъяра сийлахъчу гIуллакхел, хIорамма а шен-шен хъашташ, кIезга хIумнаш хъалхадоху.

ХЮкху масалшца автора гойту къоман кхетам лахбелла хилар, я и кхетам хила а ца хилар⁴.

Ахмадов Мусан «Мангалхой» повестехъ дуьйцуш дерг цкъа а цъханхъахъ а хилла хIума дац. Иза цIенна авторан ойланийн стом бу, цигахъ дерриге а цуо ша-шегара кхоьллина хIума хиларна, цуьнан чаккхе а кхечу аIор хуьлийла а дацара. Иза цъха ша-тайпа декораци ю, миф ю, иза хила йиш йоцу хIума ду, бакъдолчу дахарца цъха а тайпа зIе а йоцуш. Ткъе шиь стаг лам чу воьду, цъха-барт болуш динна лам хъаькха а хаькхна охъабиллича, цъха хIума хийцалур ду моьттуш хЮкху дуьнентIехъ. Мифана тIаьхъа я дахарх ловза ламчу бахана «мангалхой», ломан чолхечу зиьрех чекх ца бовлалуш, цъхаь вукхунна тIаьхъа цIабоьрзу шайн моттаргIанех доьттинчу дахаре...

Кеззиг хан-зама яълча, ша «мангалхошца» йиначу «эксперименто» шен дагна изшам барал сов, кхин пайда цабар тидаме а эцна, Ахмадов Мусас керла турпалхо юкъявоккху⁵, къоман дахарца ийна а волуш, ша мел дечу гУллакхашца а, Далла ечу Iамалца а кхоччуш нисвелла, гондахьарчу Iаламца Iатайна а волуш. Ахьмадукъех хьаса а тера бац цуьнан. Иза чекх ца дендолу гУллакхех ца ловзу. Цуьнан амал, цо лело долу гИллакхаш а дайшкара схьа ду. Ондда лаьттах дахна орамаш долчу ножах тера ву иза. Цунна дукха гина, нах цхьанхьа бига ойла йолуш, кхайкхамаш беш, хьалхе езаш берш. Цаьрга ла а дийгIина, юьстахваьлла ву Ахмадовн «ТулгIе юяхакхачале...» дийцаран турпалхо Хьату. Ша мел дийриг, кхоччуш, дагца а, сица а дубьстина, къобалдина тIеэцна ду цуьнан. Цундела яздархочо цуьнан йоккхуш кхин цIе а ю, – Пхьар аьлла. Пхьар массо а хIуманна тIехь са духахьаькхна стаг ву. Ечу ойланна тIехь а, дечу гУллакх тIехь сиха ца хиларна, Iаламца са ийна ву иза. Цигара ю цуьнан ийманан кIоргалла а. Iаламан сахьтаца нисдина ду цуьнан дегIан чархан сахьт. «Пхьар сатаса цхьа сахьт долуш, гуттар санна, самавелира. Чуьра араваьлла иза, цIийнан тIехьа йолчу беша ваьлча, цуьнан синна а, дегIанна а хаадала доладелира, шена гонаха – лакхяхь а, лахяхь а – долу Сийлахьчу Делан лаамца кхолладелла исбаьхьа-тешаме Iалам. Стиглахь седарчий – цхьадерш къегина, вуьйш гIийла лепара, цхьадерш сирлучу боданехь довра цIеххьана, хи чу эгча санна; нагдахьниг, цIен-можа моха юьллуш, буйса а къагош, анайистехь къайлаболура; церан лепар хаддаза хезачу Органан гIовгIанца, бацалахь екачу цаьпцалгийн цкъарца, дитгийн гIа-патарийн шабаршца оьру, – и дерриге а, дарбане серло а хилла, Пхьерах хьерчара, ша тайпанарчу дахаран мукъамца»⁶. Оцу мукъаман боларца, хIора Iуьйрана санна, иза Органан йисте вьоду. «Берд лоха боллучухула чувьоссина, берзинчу когашна шийла гIум а, тIулгаш а, жагIа а хаалуш»⁷, хийистаца вуолавелла лела Хьату... ТIаккха цуо, «ша оцу сийлахь-доккхачу Iаламах дIауьйш санна хеташ», уллохула доьдучу хин гIовгIане ла а доьгIуш, ламаз оьцу...

Иштга, сахуьлуш диллинчу тхинан санна, цIена а, ламазана тIаьхьа дечу доIан санна, лекха а ю Хьатун шен ненаца йолу юкъяметтигаш. Заманан йохаллехь шена цхьа а дагахьбаллам цахинболчу кепара лелайо цуо иза цуьнан де эшначу дийнахь... Хесара даьккхина жIонк а, Iожа тIера баьккхина цIен Iаж а лерана била а билина, жIанк уьрсаца кегийра хада а дина, юха Iаж хьокхургаца ахьа а аьхна, тIе цхьа Iайг моз а, оццул зайт даьтта а тоьхна, ша-тайпа кхача а кечбой, «Везан Дела, дарба делахь кхунах» олий, доIа а дой, нана йолчу иза чуввахарх лаьцна дубьчучу кийсако тIулг хилла лаьтташ долу дог а дашар ду аьлла хета. Нанна дика-м берриш а хила тарло, ткъа Хьату санна хиллий-теша нанас дена вина кIант? Кхуьнан амалехь хаалуш долу эхь-бехк а, массо а садолчу хIуманца Ia товш хила везар а ненера ду, ткъа кхин дIа долчунна, ден юьхь а, дайн «лар» ларьяр ду, шеко йоцуш.

Цкъа, Россин цхьана йоккхачу шахьаран университетехь «философи» Iамош хIара волчу заманахь, мукъачу ханна цIавеьча, дас диначу хьизхаро ша хIинцалц дубьненах дина хьесапаш нийса хиларх шен хеннахь кхетаро воккху иза дахаран нийсачу новкъа. Да дIаваьлла хан мел ели а, деза ду цунна иза. Дубьхло ян меттиг ца бубьтуш, тIедожийна а доцуш, ойла яйта аьлла ден дош гуттар дека цуьнан лерехь: «Сел гена дIа а вахана, дубьненан, дахаран маьIнина тIаьхьакхиа гIертташ къа а ца хьобгуш, цIахь сацахь, хьайна тIулгботта а, де-

чигпхьола дан а говзалла кара а ерзаяй, цахь Иэха. Дуьненан, дахаран кьайле Делехь ю, цунна адам тIаьхьа а кхуьур дац. Ткьа ойлаечу стагна цхьана зингитан тидам бича а тоьар ду-кх, Делан ницкь боккха буй хаа»⁸. ХIетале дуьненан дукха ойланаш йинаволчу Хьатун дагах ца кхетийла а дац и кьамел.

Оцу шарахь, «аьхка хьуьнхарчу ирзу тIехь мангал хьокхуш, йол литтанашка дIаюьллуш, цигахь йолчу мазлагIахь моз доккхуш, гурахь хьаьжкIаш хьокхуш, тилош, бIаьллингийн серех дас керла бинчу дуо чу юкхуш, гIодамаш дIадуттуш, говр-ворданца хьуьнхара дечиг кхобхьуш, лахьанна ен хьаьвди тIе хIюттийначу старгIана докьар дуьллуш, жарж бухкуш, хи малош, шен хенхенахь дена тIаьхьа хIуттий, жамалатехь ламаз деш...»⁹ кхуо яьккхинчу замано валаво иза, шен ворхIе а да ваьхначу лаьтта тIехь кхиьна долу ялта а дууш, беш а кхиош, даьхни а лелош, садухахьаькхна, ваха веза хIокху дуьнентIехь аьлла йолчу цIеначу ойланна тIе. Иштта карадо цунна шен дахаран кьилба. Цуо, терзанна тIе йиллича санна, нисйо цуьнан коьртара ойланаш, мел дечу гIуллакхна чу цуо шен са дуьллу дела, низаме догIу Iер-дахаран хатI а. Кхин цхьа хIума а ду Хьатус шен дегара схьаэцна, цуо цхьанна а хIуманна тIехь нехан коча ца тосу шен лаам, я цхьанна а хьеха ца хьобху муха ваха а, Iен а веза. Иза цуьнан дахаран коьрта амал ю. Ткьа ша хьашт хилла, шега дехар дича, хьанна а накьосталла дан кийча а ву иза, ша бакьволу Пхьар хиларна. Иза кьаьсттина гучудолу цуьнан Сайханца йолу юкьаметтиг яздархочо гойтуш. Кхузахь яздархочо говза духь-дуьхьал хIоттайо чакчаелла Пхьеран амал а, зезагийн мерза мутт муьйлуш, цхьанхьа а сацар доцуш, диэха-сехьа лелхаш, дехачу дийнахь йорт етташ лела полла санна, дечу хIуманна тIехь дукха кьа ца хьобгуш, сиха кхиаме кхача гIерташ волчу Iамархочун Сайханан аьрха амал а. Кьоналлий, зиэррий ду ала а мегар ду кхузахь духьал-дуьхьал хIоттийнарг.

Кьоналлица, хуьлуш ма-хиллара, гIовгIа ю: «PaгIуна тIекхача ахнекь бисча: «Ассаламу Iалайкум!», – аьлла, мохь туьйхира... Векар чIогIа долуш-м ву хIара, чохь хIуьу делахь...», могуш хиларца цхьаьна сонталла а ю схьакьедаш: «Куьйге вахча, Хьатуна туосаделира шен куьйган чIагIалла зиэн гIерташ и хилар». Дуккха а кхитайпа «нехаш» а карайо Хьехархочунна шен хIинцца цIе йоккхуш вевзинчу Iамархочун амалехь. Масех баттахь, хьархочо ору хьеран тIулг санна, кьахьобгий, жим-жимма валош, кьоман оздангаллин гураш чу валаво иза Пхьеро, амма «цамгар» генаьлла хиларна, кхоччуш кхиаме ца кхачало. Йокхуна хьакхаеллачу амало гуттар шен дерг хьобху Сайханна: «Хьайн Iамархой алсам хIунда ца боху ахь?... Со санна, цхьа иттех стаг Iамийча, цара цхьацца бIе туьма а делча... хьуна а гIуллакх хир дара... Юха вайн берриге а махкахь «Хьатун ишкол» аьлла, дийнна зIе схьаелла мегар дара, хIора йоккхачу юьртахь цхьацца филиал еш... «Хьатун ишколийн» маша хIунда ца бузу ахь кху махкахь... хьуна а пайда хир бара, нахана а пайда хир бара...»¹⁰.

Эццахь, ша мел лелориг эрна дуй а хабий, кхоччуш обгIазвоьду Хьату. Деллахь а, «шех гуттаренна а дIакьастийна аьлла хетта обгIазаллин тулгIене... шаверриге а хьул ца войтуш, собардеш...» сатуху цуо. ХIинцалц лачкьийна ца хиллехь а, цуьнан дахаран коьрта амал ма-яьра евза вайна: «Сайхан, дукхавахарг, со ахча даккха гIерташ ма вац. Ахчано хIаллакдо хьезхар а, Iамор а. Суна дукха Iамархой а ца обшу, хьо цхьаь а тоьар ву суна, хьо воцуш а Iийна. Стага шен коьртах жоп делча-м тоьар дара бохуш Iийна. И хилла вайн дайн дахаран философи... Иштта ваха гIерта со а... Сан доттагIа... Ас цхьаь Iамийча, тоьар

ду бахар, Нохчийчохь мел волу стаг деган а, син а ценаллехь кхиа лаар ма дац. И дан дагахь ахь хIума шордича, цунах буолам бан гIоьртича, и хIума моттаргане доьрзу... тIаккха цуьнан Iалашо хийцало... хIинца хьан санна. Ас гуттар цхьаь бахар: цхьа Iамархо, цхьа туохар, цхьа тIелатар – и цхьаь шен цIеналлийца, говзаллийца мелла а лам тIе валар ма дара... хьо лам тIехь хилча, массарна а гур ву хьо... ТIаккха баккьал а, цIерахазамна а доцуш, хьан новкъахIотта луург ша вуолалур ву хьуна ша-шеца болх бан...»¹¹. Яздархочо, шен турпалхочуьнга и «цхьа Iамархо» нийсачу новкъа ваккха цаваларх а, трагеди ца йо. Дахар, хууш ма-хиллара, цкъа а соцуш дац, дIадоьдуш ду хьалхахьа шен йора буолар а эцна, цуьнан бала ца кхочу селхана дIадахначуьнга юхахьежа, иза адамашна бен делла дац, юхахьежарца ойлаяр...

Вехачу юьртана а, берриге а махкана а тIе буохаман Iаьржа мархаш гульяла йоьлча, нах а бу, тIамна кIелхьарабовла дагахь, дIаоьхуш, шашшимма хIун дича бакъахьа дара-теша аьлла, хIара дагаваьлча, цкъа шовзткъе итт шо хьалха махкара яьлла леллачу нанас иза аьттехьа а ца дитича, сапаргIата бухасоцу Хьату. Дуьненахь мел хуьлург Делан лаамца бен доцийла хаарна, башха воьхна а ца хьаьвза иза. Цуо, ша Еса а доьшуш, шен нана эхарте дIахьажорах а, цул тIаьхьа иза дIаерзорах а дуьйцуш исбаьхьаллин хан ца йойу яздархочо Дайн Iедало ма-хьеххара, цуо шен нана дIаерзийна хирг хиларх теша вай, тIеман цIе дагуо тIе ца лацарна, махках а ваьлла динна шо а даьккхина, хIара вухавирзича, даьгначу цIенойн овкьаршна юккьехь охьахиьна Iаш, нана дагатесча, кхуьнан бIаьргех хьаьддачу хинтIадамех санна...

Ахмадовн дийцар шен цIарца дуьйна тIамах а, ахбIешо массазза долу вайн кьоман неIаре хIуьттучу буохамех а ду, автора оцу тIеман ирча юьхь цхьана а меттехь ма-ярра гайтина яцахь а, цуьнан кьизалла яздархочо шен ойланашкахь лелайо, дешархошна ганза а, цара лаза а хIумма а ца диснийла хууш, церан дог кхоош санна, ерзина а ца йохуш. «ТулгIе юахакхачале...» бохург – цхьа башха поэтически метафора ю. Яздархочо юьххьехь дуьйна дешархочунна гучу ца йоккху шен коьрта Iалашо, и хIун «тулгIе» ю-техьа кхуо йуьйцург аьлла, дешархочун сахьовзо деш ду иза цуьнан. Яздархошлахь цуо дуьххьара юкьадаьккхина хIума дацахь а, цIе тиллар шеца боккха чулацам болуш, кIорггера васт долуш нисделла Ахмадовн, «МаьркIажехь дитташ», «Сатоссуш, седарчий довш» романийн цIераш санна.

Ахмадовн поэтически метафаруо хIорразза а буохам бохьу, цуьнца Iожалла а, кьизалла а ю барам боцуш. ДоггIуча аьлча, Делан биькхам а бу иза, нахе шайн Iамалшка, биьздацар даг чурьа дIахер а дина, дерриг дахаре юахьовсийта хьалха хIоттош долу зиэр а ду иза. Цундела боху Хьатус шен накьосте, Сайхане, иза дуьненан хIуманна Iизхаваларна ша резавоцийла а хоуьйтуш: «Са дукха дайделла хьан, дегI дазделлехь а... Адам лаьттаца дIузург – са ду хьуна...»¹².

ТIаьхью, цхьана буса шена гина ирча гIан стенца дуоза деза-техьа аьлла, иза кIеззигчу ханна иэсера дан а дайна, хIара саготтаволчу хенахь, юха и гIан цIехьхана карладаьлча, «Дала диканна дойла хьо, гIан!» олий, сагIина хIума а елла, нанас ма-хьеххара, «гIа-беце, я доьдучу хиэ дIадийцича» а сапаргIат ца долу Хьатун. ГIенах кхунна гиначу «кхерамо Iадийна тIедевлла бIаьргаш, орца дохуш, кхайкхарехь сецна бат...» йолу лоппагуо «лазаме синхьехам» кхуллу цуьнан даг чохь. Сайхан санна болу нах дебахь, «тулгIе юахакхачча» дан амал хир дац «хьатугIеран». Мистикин гIоьнца, лоппагаш а хилла, «сайхангIар»

цѐххъана хъаькхначу махуо айбина дѐабаьхъча-м, дерриг а дѐанисдала а тарлора, амма дахарехъ иштта хуьлуш дац. Цундела, ца хиндолчуьнга эрна са а ца туьйсуш, «хъагугIар», дайн-нанойн весеташ кхочушдар тѐхъ къахъега дезаш бу. Кегийчу нахе хIун баьхна цара, шайна ала дош а ца дуьтуш, шайн ворхIе а да юьхьIаьржа а ца хIоттош, яхъ а йолуш, озда а болуш, хъарам-хъанал а къастош, дахалаш баьхна-кх.

Цундела, «синош дазделлачийн» массеран а барт хилахъ, боху яздархочо, «царах хIора а ша волчохъ кIоргга орам а тосуш дѐахIоттахъ, цара сацор ду даймехкан латта къызачу тулгIенашка дуьненчухула даржа а ца дойтуш»¹³. Кхе-чу дешнашца аьлча, Хъатуна юххе вай дерриш а дѐахIиттича, цхъаь хила мега цунах...

Билгалдахарш:

¹Бигуа В.А. Этические основы художественного образа в абхазо-адыгских литературах // Вопросы кавказской филологии. Вып. 5. – Нальчик, 2009. Сс. 7–17.

²Алиева З.Л.-А. Дахаран маьIне сурташ // Орга, 2009. № 5. – 73 агIо.

³Циггахъ. – 74 агIо.

⁴Циггахъ. – 75 агIо.

⁵Ахмадов М.М. «ТулгIе юхакхачале...» // Орга, 2012. № 8. – 8–23 агIонаш.

⁶Ахмадов М.М. «ТулгIе юхакхачале...»... – 8 агIо.

⁷Циггахъ. – 8 агIо.

⁸Циггахъ. – 9–10 агIонаш.

⁹Циггахъ. – 10 агIо.

¹⁰Циггахъ. – 17 агIо.

¹¹Циггахъ.

¹²Циггахъ. – 22 агIо.

¹³Циггахъ. – 23 агIо.

Шун книгийн терхи тIе

«Сан дай баъхна латта»

Цхъа беркате проект ю Нохчийн республикин Иилманан академино юкъяяь-ккхина «Нохчийн республикин къаьмнийн синкхачанан хазна». И проект лерина ю вайн культура кхиорехь, иза яржорехь оьшуш мел дерг дан. Царах цхъаь ду нохчийн литературин классикийн киншкаш арахеца.

Дуьххъара арахийцира хIинцалц масех стихотвореница бен шуьйрачу гонна вевзаш хилла воцчу похIма долчу поэтан Гадаев Мохьмад-Салахьан киншкин ши том. Нохчийн къомана юхаверзина поэт ву ала мегар ду Гадаев Мохьмад-Салахь, хIунда аьлча цуьнан дахарх, кхоллараллех наха дийцарехь а, бахарехь бен девзаш дацара. Дешархошна евзира цуьнан дуккха а, хIинцалц евзина йоцу, стихаш, философски ойланаш.

И воккха поэт вайна юхаверзорна доккха баркалла ала догIу проектан авторна, НР-н Иилманийн академин вице-президентана Дадашев Райкомана.

Кхечу къаьмнийн культурашкахь дукха хенахь дуьйна ламаст ду шайн яздархойн гулдина йозанаш арахоьцуш, церан заманхойх болчу нехан дагалеца-маш гулбеш, церан кехаташ, доцца аьлча цу яздархойх мел доьзнарг арахоь-цуш. Цуьнах монументальни болх олу. Цо гIо до яздархочух а, и яздархо ваь-хначу заманах, цу заманлера адамех долу бакьдерг меттахIотто, билгала цхъа хьежам кхолла. Вайн культурахь академин проектаца бен долийна дац и мехала гIуллакх.

КхолагIа том Дикаев Мохьмадан кхоллараллина лерина ю. И том гульбеш, вовшахтухуш къахьегнарг нохчийн халкъан яздархо Ахмадов Муса ву.

Вайна хууш ма-хиллара, Дикаев Мохьмад нохчийн литературехь 60-чу шерашкара бIаьрла поэт ву. Иштта оцу шерашкахь нохчийн литературе баьх-кинчарех бу Гацаев СаьИид а, Кибиев Мусбек а, Сатуев Хьусейн а. Халахеташ делахь цу поэттех данне а дац ца ала, чIогIа кIезиг белхаш бу язбина, церан кхолларалла толлуш. Церан киншкаш тIаьххъара советан заманахь арайийли-на, хIинца дешархошна лехча карош а яц. Текхуьучу чкъурана кIезиг евза це-ран кхолларалла. Цундела а чIогIа оьшуш дара, шен мета а дара академис ара-хеца Дикаев Мохьмадан киншка, хIокху киншкано поэтан дуьззина портрет хIоттадо дешархочунна.

Дикаев Мохьмадан киншкин дешхьалхе язйина Ахмадов Мусас. Иза йоккха литературоведчески статья ю, цу статьяна тиллинчу поэтически цIаро «Берда йистехь хелхар, я маьлхан догIане сатийсар» Дикаев Мохьмадан поэзин лири-чески трпалхочун васт билгалдоккху, поэтан амал а гучуйоккху. Статья ешча, Дикаев Мохьмадан поэзин хIинцалц ястаза йолу къайленаш гучуйовлу, муь-лхха а дешархочунна гушдолчунна тIехъа къайллаха хилла кхин доккха маьIна карадойту. ХIунда аьлча, поэзи – иза ша йоккха къайле ю, шеначохь дуккха а маьIнаш а долуш. Иштта, Мусас Дикаевн поэзи толлуш, цуьнан дахаран не-къийн жамIаш до. Мусас яздо: «Дикаев Мохьмадан поэзина ницкъ луш ши хьо-

ста дара: цѐрадахаран гІайгІа а, цІадерзаран хазахетар а.

Хазахетаро цуьнан байташ тІомайохура, гІайгІано царна ойланийн кІоргалла лора. ... Бакъ а долуш, «Нохчо ву со», «Къинхетаме Нохчийчовъ», «Дог аьлча а, аьрха дин» стихаш, Кавказан тІамах йолу «Даймехкан сурт» цІе йолу драма а, хІетахълерачу Іедална дуьхьалтоьхна къонахчун ондда дош дара, бакъдолчух, шовкъах, шен халкъе, махке болчу беамаха дуьззина дош... Поэтан амале хьаьжча, цунна хьалха лаьтташ цхьа къастам бара: я майрра шен къомаха дош олуш, самукъне, шена дуьхьалхІоьгтина къизаллина Іин, кхетаман кІоргене дІа а теттина, хелхаран боларехъ, мостагІашна кхарда хІума шех ца долубьитуш вахар, я...

ХІан-хІа, бацара кхин некъ. Иштта дІаваха йишйоццучохъ хада дезара дахар...»

... Сан кийрахъ дог, аьлча а
Аьрха дин бу.
Я дуьрста, я жулар
Юьллубьитур йоцуш,
Ййадакха паргІаго
Шен ларъеш бу.

Сан динна урх таса,
Нуьйр тилла вогІург,
СагІина хІума яллал
Декъаза ву.

Шен халкъан Іадатех, сийлахьчу дІадаханчух, бІешеран лазамаха дош ала йиш цахилар, иза дехкар кхоллараллин стагана Іаткъаме ду, цунна садукъаме а доьрзуш. Кхоллараллин стагана иза дехка йиш а яц, цуьнан дог мел деттало, иза халкъан илланча хуьлий вуьсу. Поэтан кхоллам халкъан кхолламца боьзна бу. Халкъан лазамаша поэтан даг тІехъ чевнаш йо, даима лозуш, ерза ца туьгуш, цу чевнаша кхолладолубьиту халкъан дагах кхеташ долу иллеш, поэт дІаваьлча а даха дуьсуш долу. Иштта хазахетарша а юьту шайн лараш. Мусас ма-яздарра, Дикаевн поэзи шен халкъах ю, цу халкъан исторех.

Академис бечу белхан тІаьхье беркате хир ю аьлла тешна ду вай. Иштта сатуьйсу Мамакаев Мохьмадан, Ошаев Халидан, Исаева Мареман, Сулейманов Ахьмадан а, кхиболчеран а нохчийн яздархойн киншкаш арайовларе. Уьш вайн бицбан йиш яц, церан цІерашца йоьзна ю вайн культура.

АЛИЕВА Зарина

2013-гIа шо: хиламаш, хаамаш

«Зорбанан цIа» чохь схъайиллина
журналистикин музей

15-чу январехь Зорбанан цIийнехь дIадаьхьира НР-н журналистикин музей схъаелларна лерина вовшахтохар. Оцу цхъаьнакхетарехь дакъалецира Нохчийн Республикин къоман политикин, зорбанан, хаамийн министра Тагиев Мурата, цуьнан хьалхарчу заместителя Ахмадов Казбека, заместителя Гудаев Лобмас, Нохчийчоьнан къоман музейн директора Асталов Вахас, ткъа иштта

министерствон, шуьйрачу хаамийн гIирсийн белхахоша, журналистикин ветеранаша, кхиболчара а. Музей схъаелларна лерина вовшахтохар дIахьош вара Нохчийн Республикин журналистийн Союзан председатель Хатуев Ислам. Цо шен къамелехь билгалдаьккхира: «Тахана хIара музей жима елахь а, вай тешна ду, тIейогIучу хенахь журналистийн кхиамаша хIара музей тIеюзург хиларх. Кху чохь болу гIирсаш вайн журналистикехь къахьегначу ветеранаша а, журналисташа а лелийна бу. Царах цхъаберш 60-70 шераш хан йолуш бу».

Даздаран вовшахтохар дIадиллира НР-н къоман политикин зорбанан, хаамийн министра Тагиев Мурата: «ХIара вайн истори ю, журналистикица зIе йолчу массеран а хIинца аьтто бу дIаяханчу хенахь нохчийн журналисташа пайдаэцначу хIокху шатайпанчу экспонаташка хьажа. Вай тешна ду, гергарчу хенахь шайн цIахь иштта экспонаташ йолчара уьш музейна совгIатна лур ю аьлла. Иштта кхузахь леррина меттиг дIаелла шайн корматаллин декхар кхочуш-деш кхелхинчу журналисташна. Церан доьналла, къинхьегам бахьнехь дерриг дуьненна хиира вайн махкарчу хиламех а, Нохчийн Республикин бахархойн дахарх бакьдерг а». Нохчийн Республикин журналистикин ветерана Магомаев Салавдис шен дагалецамашкахь бовзийтира вайн журналистикин дахаран некъ. «Сан дагна чIогIа гергара ю хIара музей, кхуза схъаеана экспонаташ а. Кхузахь ю 1958-чу шарахь Алма-Атахь арадаьллачу «Къинхьегаман байракх» газетан копи, кхиболу гIирсаш. Доккха совгIат ду массарна а хIара схъаеллар, экспонаташца иза тIеюзар вайн массеран декхар ду». Цкъачунна дукха яц кху чохь экспонаташ. Амма уьш алсамъевриг хиларан шеко яц. Цунна тоьшалла лара мегар ду музей схъайобьллуш совгIатна яздархочо, вайн республикин яздархойн союзан председателан заместителя Мамакаев Эдуарда масех экспонат елла хилар. Царна юкъахь яра шовзткъе итт шо хьалха «Ленинан некъ» газетехь корреспондент волуш цо лелийна хилла йолу суьрташ доху аппараташ, иштта 1937-чу шарахь даьккхина Нохч-ГIалгIайн республикин Радиокomiteтан коллектив тIехь йолу сурт а. Цул тIаьхьа дIадаьхьира ламасталлин цIен аса хадор. И сийлахь гIуллакх кхочушдар дийхира Нохчийчоьнан журналистикин къаношка Магомаев Салавдига, Кусаев Iадизе, Мамакаев Эдуарде.

МАХМАЕВА Малика

**Диц ма де
2013-чу шеран 1-чу ахшарна
“ОРГА” журналана язвала.**

Журналан индекс: 54929 Мах 265 сом, 02 кепек.

**Журналана язвала таро ю “РОССИН ПОЧТАН”
зленан отделенешкахъ а, журналан редакцехъ а.**

Журнал духкуш ду редакцехъ.

Нохчийн Республикин къаьмнийн политикин, зорбанан а,
хаамийн а министерствон пачхьалкхан бюджетан учреждени
«Литературно-исбаьхьаллин журнал «Орга».

Арадолу нохчийн маттахь.

Журналана регистраци йина 2012 шеран 10 майхь Федеральни службин Нох-
чийн Республикехула йолчу зIенан а, шуьйрачу коммуникацийн а декъехь тер-
горяран Урхаллехь.

Регистрацин хьокъехь тоьшалла ПИ № ТУ 20-00065.

Журнал зорбатоьхна «Грозненский рабочий»
цIе йолчу пачхьалкхан унитарни предприятиехь.
364021 НР, Сольжа-ГIала, Интернационални урам, 12/35

Тираж – 2500 экземпляр. Заказ № _____ Бинна мах